

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (43)

Старобільськ
2021

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР,

видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Журнал унесений до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б», у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук.

Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.06.2021 р. № 735.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головна редакторка

Юган Наталія Леонідівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри іноземних мов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна).

Заступниця головної редакторки

Глуховцева Катерина Дмитрівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Наукова рада:

Веретюк Оксана Михайлівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри компаративістики, Інститут неofilології Жешівського університету (Польща).

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Двуличанська Олена Аркадіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української літератури, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Зелінська Оксана Юріївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Україна).

Ігнат'єва Світлана Євгенівна, кандидатка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри філології та мовної комунікації, НТУ «Дніпровська політехніка» (Україна).

Кизилова Віталіна Володимирівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри філологічних дисциплін, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Ковалевська-Славова Анастасія Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка кафедри української та іноземних мов,

Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Україна).

Кузьменко Анастасія Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна).

Лещинська Ольга Олексіївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри білоруської мови, Гомельський державний університет імені Франциска Скорини (Білорусь).

Мамич Мирослава Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна).

Савельєва Наталія Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри романо-германської філології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Церцвадзе Мзія Гіглаївна, докторка філології, професорка департаменту слов'янської філології, м. Кутаїсі (Грузія).

Редакційна рада:

Волошинова Марина Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (технічна редакторка).

Леснова Валентина Володимирівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (відповідальна секретарка).

Ніколаснко Ірина Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (коректорка).

*За зміст статей і правильність цитування
відповідальність несе автор.*

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол № 4 від 26 листопада 2021 р.).*

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021

ЗМІСТ

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

1. **Глуховцева Катерина.** Спонтанність діалектних текстів про житлові та господарські будівлі..... 4
2. **Колеснік Людмила.** Говірка як точка перетину локального й інтерлокального (із спостережень над говіркою села Грозинці на Буковині)..... 16
3. **Рябець Людмила.** У пошуках повноти діалектного словника: ілюстрація..... 27
4. **Юсікова Олена.** Атрибутивна функція орудного відмінка в говірках Закарпаття (присубстантивна та придієслівна позиції)..... 38

ТЕКСТ. ДИСКУРС

5. **Вербовий Микола.** Із спостережень за лексикою творів Марка Кропивницького..... 47
6. **Глуховцева Ірина.** Варіантно-синонімічні різновиди загальноновживаних фразем у творах М. Руденка (лексичні, морфологічні та фонетичні)..... 57
7. **Жила Тетяна.** Мовні засоби вираження оцінки в релігійному медіатексті..... 67
8. **Клещова Оксана.** Український пісенний феномен (на матеріалі пісні «Шум» у виконанні гурту «Go_A»)..... 77
9. **Левченко Олена, Карасьов Віталій.** Алгоритм автоматичної ідентифікації метафори (на матеріалі творів О. Забужко)..... 88
10. **Ніколасенко Ірина.** Оказіональні мовленнєві образи в поезіях Василя Голобородька..... 97

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

11. **Шпетна Світлана, Кіріченко Ольга.** Порівняльно-типологічний метод як інструмент підготовки вчителя-філолога в процесі викладання російської мови..... 107

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

**СПОНТАННІСТЬ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ
ПРО ЖИТЛОВІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-4-15

Катерина Глуховцева,

*доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри
української філології та загального мовознавства*

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>

У статті проаналізовано особливості неклішованих спонтанних діалектних текстів про будівництво житла, господарських будівель, інтер'єр, записаних у різний час в українських східнослов'янських говірках. Авторка зосереджує увагу на виявленні рис їхньої когнітивної та лексико-семантичної структури.

Доведено, що діалектний текст (ДТ) – явище семантичне. Саме тому в ньому, залежно від змісту повідомлюваного, можна виділити кілька частин. А отже, його аналізують з боку семантики і структури. Це дозволяє об'єднувати діалектні тексти залежно від теми, яку в них порушено. Прикметно, що в текстах однієї тематики можна виділити мікротеми, які розгортаються ширше чи вужче.

Для текстів-спогадів загалом характерна невимушеність повідомлення, узагальненість інформації, що пов'язано з уживанням дієслів недоконаного виду минулого часу множини або однини, які передають тривалі повторювані дії, процеси чи стани, розчленовані чи нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення. Узвичаєність, узагальненість передають також дієслова теперішнього часу третьої особи множини з неозначено-особовим значенням.

У спонтанно змодельованих текстах актуалізовано номінативний ланцюг лексики, пов'язаної із загальними найменуваннями житла, господарських споруд, їхніми частинами тощо. Значення лексем зазвичай конкретизовано щодо особливостей денотата, часового зрізу, синтагматики, формальної структури. Ці одиниці становлять лексико-семантичну матрицю тексту, яка тісно пов'язана з культурою й побутом жителів краю. ДТ акумулює та передає інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх утручань) тексту й демонструє тенденції його розгортання.

Загалом за будовою тексту, тенденціями його творення та добром структурних елементів нерідко проступають закономірності системної організації говірки, що полягають у вербалізованому викладі колективного й індивідуального досвіду будівництва житла,

господарських споруд, усталених формах взаємодопомоги, виготовлення будівельних матеріалів, засад ведення господарства.

Ключові слова: діалектний текст, егоцентризм усного мовлення, семантичні маркери, текстома.

The article analyzes the features of uncluttered spontaneous dialect texts about the construction of housing, outbuildings, interiors, recorded at different times in the Ukrainian East Slobozhan dialects. The author focuses on identifying features of their cognitive and lexical-semantic structure.

It is proved that dialect text (DT) is a semantic phenomenon. That is why, depending on the content of the report, you can select several parts. Consequently, it is analyzed in terms of semantics and structure. This allows you to combine dialect texts depending on the topic in them. It is noteworthy that in the texts of one topic can be identified micro-themes that unfold more broadly or more narrowly.

Memorable texts are generally characterized by ease of communication, generalization of information associated with the use of imperfective verbs of the past tense plural or singular, which convey long repetitive actions, processes or states, dissected or undissected, occurring in a certain period of time before speech. Usuality, generalization are also conveyed by present tense verbs of the third person plural with indefinite-personal meaning.

Spontaneously modeled texts update the nominative chain of vocabulary associated with common names of housing, farm buildings, their parts, etc. The meaning of tokens is usually specified in relation to the features of the denotation, time slice, syntagmatics, formal structure. These units make up the lexical-semantic matrix of the text, which is closely connected with the culture and way of life of the inhabitants of the region. DT accumulates and transmits information about the patterns of spontaneous (without external interference) text and demonstrates the trends of its development.

In general, the structure of the text, trends in its creation and selection of structural elements often show patterns of systemic organization of speech, consisting in a verbal presentation of collective and individual experience of housing, farm buildings, established forms of mutual assistance, production of building materials, management principles.

Key words: dialect text, egocentrism of oral speech, semantic markers, text.

Вступ. Попри пильну увагу до діалектного тексту (ДТ), визначення його сутності має значні відмінності у зв'язку з багатовимірністю цього феномену, що може розглядатися в «онтологічному (сутність тексту як лінгвістичної реальності, його статус та специфіка серед інших мовних одиниць); гносеологічному (відображення об'єктивної дійсності, а точніше, знань про духовну й матеріальну культуру); прагматичному (ставлення автора до змістового матеріалу тексту); лінгвістичному (мовне оформлення знань: внутрішньотекстова структура та семантика

мовних одиниць)» аспектах (Руснак, 2011, с. 4).

Якщо Н. Руснак кваліфікує ДТ як «результат миттєвої вербалізації свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації» (Там само, с. 10), а Н. Вербич як «живе діалектне мовлення в конкретному мовленнєвому акті» (Вербич, 2017, с. 54), то Н. Литвинова тлумачить ДТ через найвиразніші ознаки, називає його лінгвістичним феноменом, що характеризується «усністю, ситуативною віднесеністю, орієнтованістю на аудиторію, спонтанністю, уживаністю загальноприйнятих мовленнєвих стереотипів» (Литвинова, 2010, с. 6). М. Делюсто іменує ДТ «мовним простором, що відбиває реальне співвідношення елементів говіркової структури у їх синтагматичних зв'язках» (Делюсто, 2010, с. 4). На думку І. Романини, ДТ – це «фрагмент говіркового мовлення носія діалекту, зафіксований на письмі чи аудіо-, відеоносіях, спонтанно творений, цілісний, тематично окреслений; це одиниця комунікації, зумовлена ситуативним та культурним контекстом, а також інформативна одиниця, первинна форма комунікації, специфічний мовленнєвий жанр, відмінний від художнього чи фольклорного» (Романина, 2015, с. 22).

Для розвитку лінгвістики зібрання текстів усного діалектного спонтанного мовлення мають особливе значення, бо вони «відтворюють структурні риси говірок і водночас дозволяють пізнати закономірності фразо- і текстотворення, простежити взаємодію лінгвальних і паралінгвальних засобів комунікації» (Гриценко, 2017, с. 12 – 13). Специфіка принципу текстоцентризму лінгвістичних студій в українській діалектології виявилася в тому, що текст тлумачать як важливе джерело лінгвальної інформації, показник функційного вияву структурних елементів говірки. У зв'язку з цим спостерігаємо розширення українського діалектного текстобуду та спроби нової інтерпретації, нових методологічних підходів до опрацювання й лінгвістичного аналізу зібраного матеріалу (Колесников, 2015, с. 134).

Записані ДТ П. Гриценко тлумачить як графічний аналог усного мовлення (Гриценко, 2015, с. 16), у якому змодельовано фрагменти картини світу носіїв діалекту (Руснак, 2011), представлено семантичну організацію діалектного мовотворення (Демешкина, 2014). ДТ є спонтанними, непідготовленими та неадаптованими, тому для них характерні і неповні речення, зміст яких часто можна зрозуміти тільки з розлогого контексту, і плеоназм (Романина, 2015, с. 179). На відміну від писемних текстів (особливо художніх), де зростає значення свідомого начала при виборі слів, спонтанне мовлення відображає інтуїтивний вибір мовних засобів (Иванцова, 2001, с. 150). Специфіка діалектної комунікації полягає в тому, що у великій кількості текстів учені відзначають факт «егоцентричності діалектної мови, коли мовець структурує навколишній світ щодо себе» (Демешкина, 2014, с. 10).

Н. Руснак виділяє три різновиди ДТ: вільні спонтанні тексти, тексти з фольклорними ілюстраціями і фольклорні тексти. Тексти першого

різновиду – це розповіді про господарювання, обряди та особисте життя діалектоносіїв. Їх дослідниця відносить до репродукованих (Руснак, 2011, с. 10).

Термін *спонтанний* у тлумачних словниках пояснено як ‘викликаний внутрішніми причинами, без впливу, дії ззовні’ (СУМ, IX, с. 571), ‘мимовільний’ (ВТССУМ, с. 1374), він має синоніми *безпосередній, мимовільний, невимушений*. «Спонтанно формований лінійний текст, – як зазначає П. Гриценко, – зазвичай, передає типові риси усного мовлення: структурну недостатність (прояви елімінації) та надлишковість, текстові формальні новації та ін.; це дає інтерпретаторові тексту набір формальних відмінностей порівняно з еталонним текстом-моделлю» (Гриценко, 2017, с. 117).

Структура ДТ, визначена семантичними відношеннями компонентів, що входять до його складу, їхньою морфологічною природою, фонетико-граматичним оформленням лексичного матеріалу, має триєдину будову. «Синтагматична, граматична та дискурсивна структури перебувають у ієрархічній залежності» (Руснак, 2017, с. 114).

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості неклішованих спонтанних діалектних текстів про будівництво житла, інтер’єр, господарські будівлі, записаних у різний час в українських східнословобожанських говірках, виявити особливості їхньої когнітивної та лексико-семантичної структури й динаміку мовних засобів.

Виклад основного змісту. Діалектний текст – явище семантичне. У ньому, залежно від змісту повідомлюваного, можна виділити кілька частин, тому його аналізують з боку семантики і структури. Це дозволяє об’єднувати діалектні тексти залежно від теми, яку в них порушено. Доведено, що в текстах однієї тематики можна виділити мікротеми, які розгортаються ширше чи вужче.

Скажімо, у текстах-спогадах про будівництво житла, його інтер’єр, господарські будівлі найчастіше порушено такі теми: як обирати місце для будівництва житла; як будували хати на початку та в середині ХХ століття; які будівельні матеріали використовували при зведенні житла та господарських приміщень; як називалися кімнати типового помешкання, яким було внутрішнє устаткування житла, як укривали хати; як трусили сажу та ін.

У спонтанних діалектних текстах про житлові та господарські будівлі репрезентовано знання соціуму й окремої мовної особистості тієї сфери діяльності, що обговорюється, представлено, здебільшого, власний життєвий досвід чи свідчення родичів, односельців, маніфестовано особливості світобачення. Лексико-семантична структура аналізованих діалектних текстів включає назви житлових та господарських споруд, найменування матеріалу, з якого їх будували, перелік дій і процесів, пов’язаних із будівництвом житла. Особливе місце в тексті посідають дієслова, що відображають послідовність дій, їхню сутність. Зокрема, загальні найменування *ст^ройати* *хату* (*са^раї*) конкретизовано

номінаціями *обл'ял'ати хату злинойу, об'мазувати злинойу сарай, викла'дати фун'дамент, укривати хату, кр'ити хату* тощо.

Для багатьох діалектних текстів-спогадів характерна невимушеність повідомлення, узагальненість інформації, що, зокрема, пов'язано з уживанням дієслів недоконаного виду минулого часу множини або однини, які передають тривалі повторювані дії, процеси чи стани, розчленовані чи нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення (Вихованець, 2004, с. 252): *Хату ст'ройали моїй бат'ки // хата та була на кра'їу сїла / а за нейу було ш'ч'е ч'їтир'ї под'в'їрїа // ст'ройали хату у двадц'ятих год'ах // то'д'ї з:и'вали ўс'їх сус'їд'їў, родич'їў – то'лока називалос' / і ро'били саман // дл'а ц'ого були форми / з'бит'ї з дириўїаних досок // форми були на три сам'нини // посе'ре'д'вигону насипалас' со'лома / з'верху з'лина / ўсе це поливалос' водою // а м'їсили і к'їн'ми / і л'уди топтали // вес'цей зам'їс набивали у форми і розкладали по вигону / ш'ч'об сам'нини сохли / н'ескол'ко раз їйх не'ре'ве'ртали / шоб во'ни раўно'м'їрно проси'хали // ну / а то'д'ї / ко'ли ўсе виси'хало / ст'ройали хату // п'їс'л'а то'локи хаз'ай'ва накривали сто'ли / за'куска / шо було / та само'гону виган'али / а пла'тит' грош'ї було не' п'рийн'ато / бо л'уди ходили друг'д'ругу помо'гати із ува'жен'їа / д'руж'їн'ї були //*

Саман'ї хати обл'ял'али злинойу / дол'їўка теж у нас була злин'ана / а от хун'дамент викла'дали із камн'а-дика'р'а // ў хат'ї було три нив'їлич'к'ї комнати // сарайї ст'ройали із в'єток / по'том об'мазували злинойу / шоб з'їмої худоб'ї було те'п'л'їше / і сарайї / і хати об'стаўл'али сно'пами / бо ст'єни були тон'к'ї (Записано від Потаніної Тетяни Іванівни, 1955 р. н., с. Воеводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

Узвичаєність, узагальненість можуть передавати також дієсловами теперішнього часу третьої особи множини з неозначено-особовим значенням. У центрі уваги такого висловлення є не суб'єкт, не адресат, а об'єкт повідомлення (Вихованець, 2004, с. 264): *Їес'л'ї хата пост'ройїна / їїїї сна'ч'ала ўл'їн'л'айут' з злинойу / з к'їз'а'ком / на'воз з'м'їшуйут' // а то'д'ї шп'аруйут' п'їсоч'ком / а то'д'ї наз'їму то'же оч'єрет / ў'їажут' сно'пики і о'дин до о'дин об'їязуйут' і хату так утен'л'айут' (Записано від Шевченко Валентини Вікторівни, 1948 р. н., с. Червона Чапліївка Сватівського р-ну, Луганська обл.).*

У ДТ змодельовано фрагменти картини світу жителів ареалу. Тому респонденти під впливом експлоратора чи самостійно актуалізують відомості про те, як раніше обирали місце для будівництва садиби, наголошуючи на тому, що це було важливим, загальнозрозумілим, загальноприйнятим: *Оце ж ко'лис' ка'зали / шо на не'ре'х'ресн'її до'роз'ї н'їз'а об'н'їше ст'ройїт' (Записано від Хижняк Ніни Григорівни, 1937 р. н., с. Новобіла, Білолуцька СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); Л'уди ви'бе'р'али м'їс'є та'ке / шоб' во'но було су'хе / шоб' н'ї п'їт:опл'увалос'а водою / не за'т'їне'не / і ста'р'али'с'а*

ту^литис'а до р'іч'ок / бо це да^лвало ве^ллику ^лвигоду // ^лможна бу^ло дер^лжат' без^с проблем ^лптиц'у водо^ллавайуч'у / напу^лвати без^с проблем до^лмаин'іх тва^лрин // а ^лтакже з во^лдойм ^лможна бу^ло поли^лват' ого^лрод^лм (Записано від Лівінського Володимира Афанасійовича, 1936 р. н., с. Новобіла, Білолуцька СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); – О. О.: де н^лравилос' / там і виб'ірали // – Г. І.: шоб не на ^лпогр'іб'і / шоб ни де хо^лвали // – О. А.: ^лбаба ^лН'ура ^лб'іл'ш роз^лкаже // – Г. І.: шоб ни де хо^лвайут' / де с^лм'ітники ве^ллик'і ски^лдали / шоб на ^лчистому ^лм'іст'і ст^лройали ^лхату / шоб на ^лчистому ^лм'іст'і ст^лройали ^лхату (Записано від Іванової Ольги Опанасівни, 1947 р. н., та Іванової Ганни Іллівни, 1930 р. н., с. Вікторополь, Луганська обл.).

Проте з часом ці прикмети не завжди витримували, їх почали забувати: Ну ^ляк виби^лрали ^лм'істо дл'а ^лхати / п'ішо^лу чоло^лв'ік ^лс'ел'сов'ет / йо^лму да^лли план / ^лкажут' / це то^лб'і го^лдиц'а // на^лравиц'а / з^лначит' ст^лройс'а і ^лс'о // ну ^лй'а^лк'і дн'і / ^лй'а^лк'і при^лходило^лс' тут ^луже не^л ска^лжу / п'і^лс'ат год на^лзад (Записано від Філонової Антоніни Олександрівни, 1949 р. н., с. Мілуватка, Сватівська МТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

У спонтанно змодельованих текстах актуалізовано номінативний ланцюг лексики, пов'язаної із загальними найменуваннями житла (^лхата, дом, ^лхата і са^лрай, ^лхата дира^лй'яна, ^лхата з ^лдерева, ^лхата з ^лкреїди, (з)сруб, ^лрублена ^лхата, ^лф'інс'ки^л ^лдом'ік, зе^лм^л'анка), господарських споруд (са^лрай, ^лклун'а, ^лпогр'іб, л'ох), їхніми частинами (^лхата, ^лкомната, к'імната, кла^лдоўка, ^лкухн'а). Значення лексем зазвичай конкретизовано щодо особливостей денотата, часового зрізу, синтагматики, формальної структури. Так, якщо йдеться про загальну назву житла, то дуже часто діалектоносій апелює до матеріалу, з якого зроблена хата (**^лхата дири^лй'яна**, а киртл'ч'ом об^лложина (с. Воєводське)). Важливою є також опозиція ^лран'іше, ^лран'іше – те^лпер, ^лзараз: ^лЗараз ^лселах ^лхати нач'али ст^лройіт' ^лбол'ейе-м'ен'іе нор^лмально // ^лран'іше ^лхата / де ш'ч'е жи^лла ^лнаша ^лбабушка і ^лпапка бу^лла і ^лхатойу / і са^лрайом // пок^лрита бу^лла со^лломойу та оче^лретом // ^лбабушка / с'к'іл'ки йа ^лпомн'у / зан'і^лмалас' ^лнас'іко^лй // із в'іранди бу^лло д^лвоє д^лве^лре^лй / та н'е / не^л д^лвоє / а аж т^лройе / од^лн'і ^лхату / д^лруг'і / ^лй'а^лк'і ^лкомнату / по^л-мо^лйему / во^лна ^лклун'о^лй називалас' / ту^лда ^лназ'іму ^лул'іки с^лтавили / а ш'ч'е од^лн'і д^лвер'і бу^лли ^лй'а^лк'і ^лкла^лдоўку // на ч'і^лрдак дра^лбина ^лтоже сто^лйала ^лй'а^лк'і в'іранд'і (с. Воєводське); Брат ст^лройа^лй дом ^луже у ^лцентр'і с^лла // ^лран'іше прода^лвалас' ^лф'інс'к'і ^лдом'іки (с. Воєводське); Ну / ра^лн'іше ^лхати називали / поч'ати ^лс'і / називали^л ^лхатами // но ^лхати бу^лли ^лразн'і / скла^лдали^лс'а во^лни бу^лли дере^лв'ян'і / йа^лк'і ш'ч'е називали^л ^лсруб і ^лхати / йа^лк'і ро^лбили^лс'а із само^лна / от ^лхата // ^лукра^лвалас'а во^лна со^лломойу // ^лдал'ше бу^лли ш'ч'е ^лколо ^лкажної ^лхати бу^лли / ^лклун'а / це де бере^лгли му^лку / там ^лр'ізні ^лпред^лмети // і бу^лли са^лрайі / ^лй'а^лк'і ^лих бере^лгли ско^лтину / дер^лжали // ми ^лзараз назива^лйем ^лпогриб / а ра^лн'іше в'ін назива^лйс'а ^лла^лх // і ^лкришка / йа^лк'а бу^лла / во^лна називалас'а ^лла^лдо^лйу // ну / а ^лзараз ^луже

нов'ї **дома** / назива^еють с'а по дру^гому // (с. Новобіла); ра^н'іше к^рейду били / з к^рейди ... робили **хати** / а то^д'ї з **дере^ва** // з **дере^ва** ба^гат'ї / у ^кого бу^ли там ^грош'ї куп'али у ^л'іс'ї **дере^во** // а то к^рейду били і робили **не^велик'ї хати** // це у ^когос' там бу^ли ве^ликі / а так ма^л'ї // ра^н'іше ^йа не ^зна^йу ч'о^го робили **сволоч'ки** / бу^ли о^це ж ^зараз' ^р'і^ний **потолок** / а ко^лис' же посе^л'реди^н'ї **сво^лок** / а о^так бу^ли о^та^к'і ^рейки / то^д'ї ж на^ки^л'дали^е **потолки** та ^об^мазували та ^укри^л'вали со^ломо^ю / оч'еретом (с. Мілуватка); **хату** ^у голо^д ^йак про^йїли / ^ти ^шо / ^то ж ба^гато бу^ло // – О. А.: **зем^л'анки** робили **ран'ше** / ^це ^шч'е ^ран'ше / ^та то^д'ї ж ^у те ^урем'а // ^у те ^урем'а робили зем^л'анки / о^це ^шо та^ке **зем^л'анка** // зем^л'анка ст^рой^ц'а ^тожеж ^также ж з **палок з глини** / ^т'іки ^у зем^л'ї (с. Вікторополь); купили ми ^у Дерка^ч'і^у тут **хат'онку** // ^ту^д'ї **хат'онки** бу^ли / ^йа не ^зна^йу чи ^у тебе та^ка // ^ту^д'ї ж бу^ли **хворост'ан'ї хати** / ^длин'ано-^мазан'ї та ^во^но і ^це ж // і ми купили **ту хат'онку тут** (с. Маслівка).

Загалом у спонтанно створених текстах про житлові та господарські будівлі формується більш чи менш стабільна сітка семантичних маркерів, які маніфестують побут жителів краю. Ними стають типові найменування житла, господарських споруд, частин житла, назви будівельних матеріалів, номінації спільної громадської праці тощо. Це, на думку В. Абашева, стає нібито «матрицею нових репрезентацій. Саме так формується локальний код культури, що визначає наше сприйняття і бачення місця, наше ставлення до нього» (Абашев, 2012, с. 11 – 12). Тому, розглядаючи текст як одиницю культури, Н. Купіна та Г. Бітенська враховують його подвійну природу: «текст зберігає культурну інформацію і входить у культуру як самостійна одиниця» (Купіна 1994, с. 215).

ДТ акумулює й передає інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх утручань) тексту, він демонструє тенденції його розгортання. Так, нерідко діалектоносій переходить «від окремого висловлювання до поширеного наративу». Тоді мовна компетентність наратора виявляється в типових стратегіях нарації, таких прийомах ословлення позамовної дійсності, як, скажімо, повтори (Гриценко, 2017, с. 107): *ну ра^н'іше ми буду^вали **хати** з **дикого ^камн'у** / **не з ^дикого / а з ^крейди / ^креїд'аного ^камн'а** // ну ^це ^саме на ^гор'ї із ^того ^камн'а ^йа то^б'ї ска^жу / з ^камн'а і ^длино^ю ^мазали / ^длино^ю ^клали ^усе ^длин'аній // а ^с'їчас ^во^но ^усе ^їде із ^кирп'їча / ^шлако^блока / із ^креїд ^разних //* (Записано від Філонової Антоніни Олександрівни, 1949 р. н., с. Мілуватка, Сватівська МТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.); *Са^райі ст^ройали з ^хворосту і ^об^мазували ^длино^ю з ^к'із'а^ком / а / ^кстат'ї / ^у ^хат'ї ^пол ^тоже бу^л з ^глини і ^бабушка ^обно^ул'ала ^йо^го ^ко^ро^йачим ^на^возом / ^роз^веденим з ^во^до^ю / ^в'ін ^во^н'а^у / ^ка^н'ешно* (Записано від Вакуленко Алії Федорівни, 1968 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

Часовою двоплановістю ДТ, за якої респондент виділяє, як було раніше, і як це тепер, нерідко маніфестована лексичними опозиціями найменувань того самого денотата (ко¹р'ідор – ¹с'іни, кла¹дочка – ¹хижка, ¹хата – ¹хати́на, к'і¹мната – ¹хата): Дерев'яна ¹хата / ¹сел'ска // з ¹дерева // ну йак вам ска¹зат' по ¹села¹м ¹хати стар'ин':і / з¹найте чі н'е // та¹ка чимал'ен'ка ¹хата була / во¹на ¹ран'ше бол'шинств'о ¹рублен'і були // ¹рублен'і це о¹так во¹но кла¹дець':а // і во¹на с' ¹дерева / хо¹роше ¹дерево / к'р'і¹нке // ко¹лис' во¹но звали / те¹пер ко¹р'ідор / а ¹ран'ше / по-стар'ин':ому ¹с'іни // а туд'і ¹тутич'ка кла¹дочка / а то¹д'і / ¹ран'ше ка¹зали ¹хижка // туд'і сундук'и стан'овили / шо йа¹ке м'іш'ки на ¹з'іму / а то¹д'і ¹хати́на // ну ў нас ¹перва к'і¹мната / а то¹д'і ¹хата // не¹велика шо¹б велика й не ма¹ла // с'і¹м'її було с'і¹м душ' ў ¹бат'ка (Записано від Лимар Софії Павлівни, 1928 р. н., с. Новий Донбас Старобільського р-ну, Луганська обл.).

Спонтанність діалектного тексту не виключає вербального вираження суб'єктивного ставлення до мовленнєвої діяльності, до учасників комунікації. Цим пояснюються метатекстові ремарки респондентів. Це зокрема риторичні питання, зауваження, що засвідчують прагнення мовця пояснити сказане: **Ну із ч'ого ¹хати робили ¹раніше? // ну х'тозна / йак би то¹б'і об'яснит' // ну о¹це ж ¹перве начи¹нали рит' худаме¹нт // ну шо¹б ¹хата во¹на ж сто¹йала на¹прот'ї ¹сонц'а // две¹рима до ¹сонц'а // худаме¹нт заки¹дали хр'аш'ч'ом // к'реїдо¹у чи хр'аш'ч'ом // йак би йо¹го // ну шо к'реїда / шо хр'аш'ч' / ¹разни¹ць'і не¹маїе // а то¹д'і во¹зили г¹лину** (Записано від Батенко Анастасії Ілліви; 1942 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.).

П. Гриценко припускає, що «архітектоніка наративу, його спонтанне розгортання формується поза свідомим контролем мовця, не є реалізацією наперед продуманої стратегії текстотворення, хоча й спирається на типові програми висловлювань і моделі мовленнєвої поведінки, на використання знаних у соціумі словесних реакцій, усталених формул вербалізації різновидів подій, процесів, ознак у неоднакових комунікативних ситуаціях» (Гриценко, 2017, с. 114). Це помітно при описі виробничих процесів (виготовлення саману, покривання хати, трусіння сажі), коли послідовність виконуваних дій визначає структуру спогаду. У такому випадку зазвичай спостерігаємо надмірну деталізацію дій учасників заходу: а ў сел'і ў нас ¹л'уди ст¹ройали із сама¹ну і йа ¹ч'астувала / і са¹ман хо¹дила ¹д'елат' // ну йак йо¹го робит'? // за¹возиць'а ба¹гато г¹лини / накла¹дають' здо¹ровий круг і зали¹вайут' во¹дою // г¹лина роз¹кисне / а то¹д'і со¹лому ¹м'елку ў осно¹ўном // по¹лова називаїець'а / шо м'і¹лк'іше і та¹ку ¹м'елку со¹лому // і ¹л'уди ¹ход'ат' і ¹к'ін'ми топ'тали йїї // хара¹шо перем'ішували йїї / п'ідкинут' іш'ч'е / і роз'тоўкуїут' // а то¹д'і були ста¹нок іїх називали / іїх робили ну хто йак с'к'іл'ки // же¹лат'ел'но два / ¹л'уди йак п'ідн'імут' і о¹т'і стан'ки на¹топтували хара¹шо / сн'їмали с¹л'едуїушій // са¹ман сох

/ воно йак шлакоб'лок по'хоже // а по'том йак 'висохне закла'дали хвундамент йак о'бич'но і ст'ройали до'ма (Записано від Шевченко Валентини Вікторівни, 1948 р. н., с. Червона Чапліївка, Луганська обл.); снач'ала бу'ли со'лом йан'і к'риши / це йа з'нала і м'ї бат'ко ўм'їў к'рит' со'ломойу // за'моч'уйут' во'дойу ў осноўному 'житн'у со'лому / во'на 'саме кр'їп'к'їша // і о'то начи'нали ск'райу / сно'пи к'раїн'і два р'а'да / сно'пики ў 'йа'зали ту'ген'к'і / а то'д'і наби'вали со'лому // ки'даїут' 'мокру со'лому і грабл'ами / 'вилами йї'її ўтрам'бовуйут' // так ш'ч'е ї оч'ерет к'лалі // о'це ж оч'еретом ўкла'дали / оч'ерет / а то'д'і з'верху о'то со'ломой // те'пло не пропу'скало (Там само).

Спонтанні наративи демонструють інтуїтивний вибір мовних засобів. Особливо це помітно, коли в одного мовця внаслідок архаїзації реалії наявна лексична лакуна, заповнена загальним описом реалії, а в іншого функціонує повне найменування: С'тави'ели к'рокви/ к'рили со'ломойу // мо'чили со'лому / о'п'ят' же ро'били ту // ну 'чорт'і / йак те'б'і ска'зат' // ну та'ке 'м'їсто / а то'д'і накла'даїут' ту'ди со'ломи / то'д'і о'так л':ут' ту со'лому / то'д'і о'так йї'її бїут' / а то'д'і та'ке 'робл'ат' / йак ко'лод'їз' / і п'їдн'ї'маїут' на 'хату кри'ел'шчи'є'ков'і // зв'їд'м нази'вайе'ц':а // ота'ке бу'ло (Записано від Батенко Анастасії Іллівни, 1942 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); йак 'високо не' пода'си / по'ка 'нижч'е / так там 'вилами у'перс'а ў ху'даме'нт / 'вила п'їдн'аў / 'вики'нуў / а йак у'же 'високо / то'д'і 'нада зв'їд'м // на зв'їд'м накла'дут' / з'їйа'зали і пот'а'гли ў'гору / а там роз'їазуйут' та кла'дут' п'їд 'ноги (Записано від Прядка Павла Петровича, 1929 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.).

В окремих наративах про будівництво житлових споруд спостерігаємо лакуни в спогадах про толоку (колективну роботу на будівництві): ну з сама'ну / а хто 'даже і так начи'нали л'їп'ит' // ну ўсе ст'їни начи'нали гнат' до 'в'їкон // 'дуже т'ажело ку'ди там / хай бог 'милуйе // ну шо мо'їа 'куколка / з'вали л'ўдеї / це 'сам не з'робиш // с'к'їки 'тоже зат'рат ро'били / ну а шо ти з'робиш / н'ї'чого не з'робиш // **шо таке толока?** // ну то'лока / це де ху'доба / на ху'добу 'кажут' отве'ди на то'локу / це де при'їазуйут' (Записано від Пономарьової Галини Андріївни, 1935 р. н., с. Половинкине, Старобільська МТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.). В інших, навпаки, значення цієї лексеми легко пояснюють: **що таке толока?** – О. О.: то'лока це з'начит' при'гла'шайут' л'ўдеї і потол'ки там накла'даїут' / о'це то'лока нази'вайе'ц'а // – Г. І.: ўл'їп'л'аїут' // – О. О.: ўл'їп'л'аїут' / дом гур'том штука'туриўс'а (Записано від Іванової Ольги Опанасівни, 1947 р. н. та Іванової Ганни Іллівни, 1930 р. н., с. Вікторополь, Луганська обл.).

Егоцентричність спонтанного мовлення полягає в тому, що мовець буде висловлення таким чином, що події відбуваються ніби навколо нього, адже наявні покликання то на народну творчість (прислів'я), то на спогади про рідних, то на свої спогади (йа 'помн'у): ў 'хат'і бу'ло ўс'о'го

дв'ї /комнатки та і то – не^нре^нго/ражувала йїх /п'еч'ка з ли/жанкої / а з дру/гої сторо/ни / од в'їкна / сто/їау шифа/н'ер дири/їїаний ви/ликий / і ў ц'її ма/н'ун'к'її ха/тинк'ї пом'їш'ч'алос' п'ат' д'їтеї і /бабушка / і д'ед ш'ч'е / по/ка на вої/ну не^н п'їшоў // на/в'ерно / і пого/ворка «**Семеро по лаўках**» п'їшла з:а та/ких ха/ток / **папка роз'казуваў** / шо г'рац'а йїм /м'їста ни хва/тало / так і си/д'їли / хто на ли/жанк'ї / хто на кро/ват'ї / а хто і на /лаўк'ї / /ран'ше, / **їа /помн'у** / лаўки дири/їїан'ї та/к'ї бу/ли / д'їванами нази/валис' / /л'їтом бу/ло по/лутше / с'тарш'ї /д'їти /б'їгали по /гул'ках і /ноч'у з /гул'ок при/ходили і с'пали на погр'їбни/ку / це над /погр'їбом їак с'раїчик та/кїї пост'ройенїї (Записано Вакуленко Алїї Федорівни, 1968 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

У спонтанно побудований текст респонденти нерідко включають клішовані фольклорні тексти, якими є прислів'я, приказки, прикмети, повір'я тощо: *О/то /помн'у ў'їажем нос/ки / а /бабушка роз'казує ў'с'ак'ї іс/тор'її / ч'ї при/кмети / ну от / напр'їм'ер: не^н /можна свис/т'їти у /хат'ї / не^н /буде г'рошеї / /їес/л'ї г'ор'ат' /уха / то хтос' тї/бе обсу/ждає / а /їес/л'ї л'їцо /то х'вал'ат' / кру/титимш'ї ша/пку / голо/ва бо/л'їтиме // не^н /можна /класти ша/пку на с'т'їл / бо ка/зали: «шо ў'тебе сто руб/л'їў їе?» // /їес/л'ї син по/хож на /маму / а /доч'ка на /папу / то /будут' ш'ч'ас/лив'ї (Записано від Чернявської Марїї Андрїївни, 1932 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).*

Отже, аналізовані розповіді респондентів засвідчують, що тексти про житлові та господарські будівлі не мають чіткої структури, їх можна віднести до вільних, спонтанних. Проте, чим вужчу тему порушує діалектоносій, тим більша ймовірність виявити подібні риси у структурі тексту. Це спонукає нас до думки, що окремі сюжети мають регламентовану структуру, а отже, виявляють спільні риси побудови. Зокрема, текстома 'будівництво житла' передбачає наявність таких диференційних рис: найменування житла за матеріалом, з якого воно зроблене; особливості закладання фундаменту; зведення стїн; накладання стелі; укривання будівлі. Текстома 'будівництво хліва' маніфестує відомості про матеріал, з якого він збудований, особливості зведення стїн, укривання даху. Текстома 'виготовлення саману' передбачає наявність відомостей про замішування глини; виготовлення форми; укладання глини у форми та висушування виробів. Загалом на основі аналізованих текстів можна виділити текстами 'внутрішнє упорядкування традиційного селянського житла', 'традиційна селянська піч, груба', 'трусіння сажі' тощо.

Зазвичай тексти мають невеликий зачин (*А да/ваї їа тї/бе /зараз зави/ду ў' /мамкину /хату і пока/жу / їа/ка во/на; два /раза в год тру/сили /сажу ў' /хат'ї (с. Воєводське); їак тру/сит' /сажу? (с. Півнівка). У ньому можна виділити частину, у якій показано розгортання дії. Завершується текст по-різному: від узвичаєних формул (*о/так і жу/ли; о/то ота/коїї*) до відсутності видимого кінця розповіді.*

Макротекст про будівництво житлових та господарських будівель позначений конотативними відступами меліоративного характеру (*ран'іше /л'уди були дружн'іш'і / йак поз'вут' пот'лок накла'дат' / то йшли з /рад'іс'т'у і об'їжалис' / йак не^н пок'лич'ут'* (с. Половинкине) і пейоративного (*жили їс'і у од'н'ій /хат'і / у /кажній не^нв'істки буў с'в'ій п'іл / на полу со/лома / з'верху полот'н'ана р'ад'нина / по'душки // на ден' подуш'ки скла'дали і засте^нлали р'ад'ном // а /д'іти с'пали п'ід /лаўкойу на дол'їуц'і / со/лomu прости'лайут' / а з'верху полот'н'ана р'ад'нина / укривалис' т'каними /р'ад'нами з /воўни* (с. Шульгинка).

Загалом за будовою тексту, тенденціями його творення та добором структурних елементів, попри його спонтанність, нерідко проступають закономірності системної організації говірки, риси текстотворення (Гриценко, 2017, с. 114), що полягають у вербалізованому викладі колективного та індивідуального досвіду будівництва житла, господарських споруд, усталених формах взаємодопомоги, виготовлення будівельних матеріалів, засад ведення господарства.

Література

- Абашев, В. В. (2012). *Русская литература Урала. Проблемы геополитики* : учеб. пособие. Пермь : Перм. гос. нац. ун-т, 140 с.
- Вербич, Н. С. (2017). Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони). *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвогеографії*. К. : КММ, С. 54 – 63.
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. (2004) *Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови*. К. : Пульсари, 400 с.
- Гриценко, П. Ю. (2015). Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія. *Исследования по славянской диалектологии. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*. Москва, С. 9 – 59.
- Гриценко, П. Ю. (2017). *Мова у просторі: від картографування до ареалогії*. К. : КММ, 438 с.
- Гриценко, П. Ю. (2017). Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (вступні зауваги). *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвогеографії*. К. : КММ, С. 7 – 14.
- Делюсто, М. (2010). *Грамматика говірки у світлі тексту* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 20 с.
- Демешкина, Т. А. (2014). *Модусные категории в диалектном дискурсе* : учеб.-метод. пособие. Томск : Изд-во Том. ун-та, 60 с.
- Иванцова, Е. В. (2001). *Феномен диалектной языковой личности*. Томск : Изд-во Том. ун-та, 312 с.
- Колесников, А. О. (2015). *Морфология украинских південнобесарабських говірок: генеза і динаміка* : монографія. Ізмаїл : СМІЛ, 676 с.

- Купина, Н. А., Битенская, Г. В. (1994). Сверхтекст и его разновидности. *Человек – текст – культура*. Екатеринбург, С. 214 – 220.
- Литвинова, Н. Б. (2010). *Структурно-семантичні параметри висловлення в діалектній оповіді*: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Луганськ, 20 с.
- Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі*: дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 326 с.
- Руснак, Н. О. (2017). Триєдина структура діалектних текстів буковинських говірок. *Грамматичні студії*: зб. наук. пр. Вип. 2. Вінниця, С. 114 – 118.
- Руснак, Н. О. (2011). *Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти*: автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 19 с.

Джерела

- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (2005). К. : Ірпінь: ВТФ «Перун».
- СУМ – *Словник української мови* (1970 – 1980) : в 11 т. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2021 р.

Прийнято до друку 19.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ГОВІРКА ЯК ТОЧКА ПЕРЕТИНУ
ЛОКАЛЬНОГО Й ІНТЕРЛОКАЛЬНОГО**

(із спостережень над говіркою села Грозинці на Буковині)

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-16-26

Людмила Колеснік,

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу діалектології

Інституту української мови НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>

Статтю присвячено описові однієї говірки як системи, адже говірка акумулює в собі типові риси говору й водночас є платформою для спостережень над реальним функціонуванням мови в конкретному просторі у визначений час. Мета статті – схарактеризувати основні особливості говірки с. Грозинці, виявлені в усному діалектному мовленні на всіх мовних рівнях. Говірка належить до малодосліджених і не була об'єктом докладного вивчення.

У розвідці проаналізовано типові фонетичні, морфологічні та синтаксичні діалектні риси, властиві говірці. Серед фонетичних рис, які відрізняють її від типових буковинських: відсутність перезвуку *a* до *e*, відсутність наближень *k* до *m*, *ɔ* до *r*, сильне укання, приставний *v*. Закцентовано на словозміні іменних частин мови, морфологічних особливостях іменників (хитання в роді), прикметників (творення ступенів порівняння), відзначено діалектні форми займенників та прислівників). У синтаксичній структурі говірки виявлено своєрідні прийменниково-іменникові конструкції, активне функціонування підсилювальних часток та вигуків, типове вживання інверсійного порядку слів.

У говірці записано низку не зафіксованих раніше слів, які доповнюють Словник буковинських говірок новою цінною інформацією: оригінальною семантикою вже відомих номенів, удокладнюють словотвірні гнізда, розширюють уявлення про локалізацію окремих лексем.

Спостереження над лексикою села засвідчує і суто мовні процеси, які відбуваються в говірці, зокрема фонетичні та семантичні зміни лексики, підлаштування її до діалектної системи говору, і вплив позалінгвальних чинників: перебування краю в умовах іноземного панування впродовж тривалого часу, віддзеркалення в діалектному лексиконі традиційних форм господарювання. Відзначено низку літературних назв, які відійшли до пасивного складу, але продовжують функціонувати в говірці, що засвідчує дихотомічний зв'язок літературної мови та її діалектних варіантів.

Спостереження над записами діалектного спонтанного мовлення дозволило кваліфікувати говірку як буковинську з рисами подільських.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, локалізм, типові діалектні риси.

The article deals with description of one dialect as a system. The purpose of of this study is to describe the main features of the dialect v. Hrozyntsi, manifested in oral dialectal speech, at all language levels. Attention is drawn to typical phonetic, morphological and syntactic dialectal features.

The author's own records from this dialect (2010), dictionary materials (2005, 2006) and lexical materials of this village are the source base of the study. The interview method was used to record the material. The features of word change of noun parts of speech and conjugation of verbs, morphological features of nouns (vacillation in the genus), adjectives (creation of degrees of comparison), dialectal forms of pronouns and adverbs are characterizes for the dialect morphological system.

Some previously unknown words have been found, they enriches the vocabulary of the dialect. This material supplement the Dictionary Bukovyna Dialects of with new information: new words, original semantics of famous words, new word forms, expands the idea of the localization of individual words.

Among the dialect words there are a number of literary names that have passed into the passive, but continue to function in the dialect. This fact testifies to the connection between literary language and its dialectal variants.

The obtained results make it possible confirm that this dialect is Bukovyna dialect with the features of Podillia dialect.

Key words: dialect, dialect text, local word, typical dialect features.

Вступ. В останні десятиліття особлива увага діалектологів прикута до вивчення окремої говірки як самодостатньої мовної системи. Це спричинене тим, що говірка – мінімальна мовно-територіальна одиниця, яка акумулює в собі типові риси говору й водночас є платформою для спостережень над реальним функціонуванням мови в конкретному просторі у визначений час.

На зразках діалектного мовлення, пов'язаного з конкретним локусом, можна спостерігати переважну більшість властивих для говірок явищ і перебіг активних мовних процесів: міжмовної інтерференції та взаємовпливів суміжних діалектних систем, реалізацію дихотомії діалектного й літературного, динаміки мови тощо. Значний вплив на ці процеси мають і мовні, і позамовні чинники: територіальне розміщення, історичні умови розвитку поселення, спосіб господарювання на визначеній території. Тому кожна говірка є точкою перетину локальних та інтерлокальних явищ, дослідити які неможливо без докладного вивчення діалектного мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазвичай результатом спостережень за мовою однієї говірки є короткі словники місцевої лексики (давніші опубліковано в періодичних наукових виданнях), фольклорно-діалектні матеріали, повноформатні студії (яких, на жаль, менше). В українській діалектології лексикографічними працями¹ представлені закарпатські говірки с. Костилівка, с. Затисся, с. Сокирниця, с. Косівська Поляна і с. Росішка, с. Річка і с. Яворів, лемківська говірка с. Тилич, гуцульські говірки с. Березові та с. Тюдів, наддністрянська говірка с. Мокряни, бойківська говірка с. Грабовець, покутські говірки с. Ковалівка та с. Стриганці, буковинська говірка с. Южинець. Давніші праці присвячено поліським говіркам с. Мусіївка, с. Листвин, наддніпрянській говірці с. Кишеньок. Важливим науковим проектом став повний опис говірки с. Машеве Чорнобильського району. Окремі українські говірки поза межами України обстежив О. Горбач, зокрема докладно описав низку говірок і впорядкував словнички кожної з них.

Мета дослідження. Говірка с. Грозинці досі не була об'єктом ґрунтовного спостереження, це спонукало до її аналізу та визначило актуальність і мету такої роботи – установити прояви локальних та інтерлокальних рис у говірковому мовленні мешканців цієї говірки.

Розвідка базується на авторських записах діалектного мовлення із говірки, здійснених у 2010 р. від мешканців села (обсяг 2 а. а.), діалектних текстах, уміщених у хрестоматії буковинських говірок (БГ 2006), лексичних матеріалах².

Текстовий діалектний матеріал записано за допомогою методу інтерв'ю, який передбачав створення невимушеної ситуації спілкування, на цифрові носії, що уможлиблює його верифікацію та повторне багаторазове використання. Для виокремлення окремих діалектних рис використано метод суцільної вибірки. Провідними методами студії є аналіз і синтез виявлених мовних фактів, серед основних методів представлення зібраного матеріалу – описовий та зіставний.

Виклад основного змісту. Село Грозинці нині Чернівецького району Чернівецької області розташоване за 31 км від Хотина³. Уперше Грозинці згадано в писемних джерелах 1652 р. На території села виявлені поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. е), ранньослов'янської черняхівської культури (II – VI ст. н. е) та слов'янське городище (IX – X ст. н. е.) (Історія, 1969, с. 661).

¹Список цих словників представлено на сайті Інституту української мови за покликанням: Діалектні словники. URL: <https://iul-nasu.org.ua/dialektni-slovnyky-2.html> (дата звернення: 15.11.2021)

²Зібрала ентузіаст збереження історії й мови рідного села, працівник будинку культури Людмила Степанівна Снігур.

³До адміністративної реформи село належало до Хотинського району.

Назву села ономасти вважають результатом онімізації катойконіма *грозинці* < нп **Грозин* (-а, -е) < антропоніма *Гроза* (Вербич, 2019, с. 57).

Грозинці – батьківщина знаного на Буковині краєзнавця, письменника І. Снігура, автора книг: «Мої мандрівки по Буковині»⁴ (2008), «Грозинці на вітрах історії» (2004), «Село між двома кішмами» (2004), дві останні присвячені рідному селу.

У діалектних текстах, записаних у говірці, помічаємо прояви таких основних фонетичних рис:

1) відсутність перезвуку **а** після м'яких приголосних: *в'іс'і'л'а* (КІ), *в'ін'чан'а* (ЛС);

2) сильне укання (**оʸ – ʸ – у**): *тоʸ'б'і* (КІ), *су'б'і* (*соʸ'б'і*) (КІ), *оʸ'д'нойі* (КІ), *тоʸ'ргу'вати* (*ʸтоʸ'ргу'вати*) (КІ), *над бар'в'інко'м* (ЛС), *поси'пала цукро'м* (ЛС), *у доʸ'ро'з'і* (ЛС), *по ʸ'бор'і* (КІ) (*об'ора* 'подвір'я' (СБГ 2005, 353)), *ʸгон'* (КІ), *кум'пан'і'я* (АП) (від *компанія*), *чулу'в'ік* (ЛС), *ду'дому* (ЛС), *св'і'тили ду'рогу* (ЛС);

3) приставний **в**: *во'ре го'род* (АП), *дочка таї ву'нучка* (АП), *ʸ'вочі л'удим ди'витиса* (ІМ);

4) форми з епентетичним **н** після губних: *зем'н'а* (АП, КІ), *памн'а'тати* (КІ), хоч у мовленні молодшої інформантки натрапляємо на форму без епентези: *памйа'тати* (ЛС);

4) відсутність чергування **з, к, х**: *л'уди у два'ц'атк'і* (КІ), *да'вали дар свек'рух'і і свекру* (ЛС);

5) відсутність наближення **к^м, д^р**. Фіксуємо лише одиничні вживання, напр., *со'б'і хо'т'іли* (ЛС);

6) метатеза: *вого'рили зо л'нару л'мінут* (МВ);

7) різне відтворення звука **ф**: *було т'рошк'і фал'шифство* (ЛС), *арих'метика* (АП);

5) диспалаталізація звука **с** (**ц, з**) у суфіксі **-ск(ий)**: *ʸ ру'мунск'і и'кол'і* (ІВ), *с'іл'с'ке госно'дарство* (ІВ), *с'іл'с'ка л'молод'* (ЛС), *йе'вангел'ск'і хрести'їани* (ІВ), *при'шоʸ л'рускиї* (АП), *б'лиска ро'дина* (ЛС);

8) диспалаталізація звука **ц** в іменниках із кінцевим **ц**: *ʸ Чирн'іʸ'цех* (КІ), *до Черно'вец* (АП);

9) приклади синкопи: *ни х'тіла* (ІМ).

У наголошуванні спостерігаємо тяжіння до літературної акцентуації дієслівних форм: *п'і'ду* (КІ), *п'і'деш* (КІ), *знаї'деш* (КІ), *звес'ти* (КІ), на протигагу кореневому наголошенню в буковинсько-надпрутських говірках.

Серед типових морфологічних рис у канві діалектного тексту досліджуваної говірки виявлено такі:

⁴У ній, крім авторського тексту й багатьох ілюстрацій, уміщено історії, записані від мешканців різних буковинських сіл. На жаль, записи пристосовані до літературної мови і є непридатними для діалектологічних студій, а отже, мають суто інформативний характер (Снігур, 2008, с. 139 – 154).

1) сплутування родів іменників: *така обичайа* (КІ) (пор. *обичай* ч. р. 'звичай'), *к'ілко п'рибил'у* (КІ) (пор. *п'рибиль* ч. р. 'прибуток'), *ў Палес'т'ін* (КІ) (*Палестіна* жін. р.), *де Черн'і'вєц ваи!* (АП) (*Чернівці* мн.);

2) відсутність подовження в іменниках сер. роду, де переважає закінчення *-я*, зафіксовано лише поодинокі випадки слівформ із закінченням *-е*: *з ка'м'ін'ем* (КІ): *ўзу'т'а* (ІВ), *вє'с'іл'а* (*в'іс'іл'а*) (ІВ, КІ), *п'ри'м'ішчин'а* (ІВ), *на'сєлин'а* (ІВ), *богослу'ж'ін'а* (ІВ);

3) у системі словозміни іменника виокремлюємо закінчення *-и* Д. в. М. в. ім. ч. р.: *на'поли* (АП), закінчення *-ів* Р. в. ім. множ. На противагу літ. *о*: *ни'ма'сел'іў* (КІ), *'напу хат'к'іў* (КІ), *з тих'букв'іў* (АП); закінчення О. в. ім. та займ. ж. р. одн. *-оїу* (на відміну від поширених у південно-західному наріччі *-ов, -ев (-єв)*): *зи'моїу* (ІВ), *з'хотойу* (ІВ), *голо'войу* (ІВ), *'силойу* (МВ), *'тежкойу* (КІ), *л'ін'ійкойу* (КІ), *'вулицейу* (КІ), *'корцойу* (ЛС), *'хусткойу* (ЛС), *'музикоїу* (ЛС), *старш'нойу* (КІ), *сп'ід'ницейу* (АП), *'ж'інкойу* (ЛС), *'бат'ко з'маткойу* (ЛС), *зо'мноїу* (КІ), *з'нейу* (КІ), *ми з'мамоїу* (ІМ) *чер'воноїу ни'ткойу* (ЛС), *та'койу до'рогойу* (ЛС), *'чистойу во'дойу* (ЛС), *бу'ла'ни'с'койу* (ІВ);

4) рідше, ніж у буковинсько-надпрутських говірках, але відзначено форми двоїни: *ш'тири'корим'і* (КІ), *дв'і'доч'к'і* (КІ), *дв'і'д'іўчин'і* (АП);

5) як і для буковинсько-надпрутських, для описуваної говірки характерне сплутування твердої та м'якої груп прикметників: *ў ха'тах старо'даўних* (ЛС), *ў су'с'ідному'сел'і* (ІВ), *у'п'ятницю Вели'кодну* (АП);

6) творення ступенів порівняння прикметників і прислівників за допомогою частки *май*: *май'старшиї* (КІ), *май'добри* (АП). *б'лиско май'ч'і да'леко* (АП). Її також вживають для підсилення оцінного значення іменників: *ка'зали курку'л'і / шо май'бога'ч'і* (АП), *май'добриї ка'лим / май'ко'ли б'і'да / нидос'татки* (КІ), з дієсловами для підкреслення інтенсивності дії: *май'за'була* (КІ), *за ру'мина май'з'найу* (АП), *май'пост'ройілиса* (КІ), іноді – з частками для вираження послідовності подій: *май'то* (КІ). Водночас для творення найвищого ступеня порівняння в говірці використовують займенник *самий*: *са'м'і б'ли'ск'і* (ЛС), *са'м'і 'р'ідн'і* (ЛС), *'самі'с'воїї 'р'ідн'і* (ЛС), *'самі'ма'лі сист'рі* (ІМ);

7) фіксуємо короткі форми діалектних займенників: *їго* (АП): *моло'да їго* (КІ), *їго'вуйко* (КІ); відсутність м'якості *н, ц* у відмінкових формах особових та вказівних займенників: *ў'него* (КІ); *'цєго ли'шила* (КІ), *'цєго'л'іта* (КІ), *до'цєго до'ранку* (КІ), *брат буў'цєму* (КІ), *цу'моло'ду'напу* (ЛС); суфікси *о, во*, що підсилюють значення вказівних і означальних займенників: *цє'во* (КІ), *цєї'во су'с'ід* (КІ), *з'цєго'во'по'рога* (КІ), *ц'і'во* (КІ), *ц'іо'о* (КІ), *ту'во* (АП, КІ), *так'е'о* (АП); редуплікація двох вказівних займенників для підсилення значення: *то'т'і* (АП); диспалаталізацію *с*: *шос* (КІ); фонетичні варіанти займенників: *'кождий* (АП), *'кажний* (ІВ), *'к'ілко* (АП, КІ);

8) діалектні прислівники: місця: *дес* (АП, КІ), *ту¹то* (АП, КІ), *туту¹во* (АП), *та¹мо* (КІ), *таму¹во* (КІ); напрямку руху: *ту¹да і в¹ідт¹іу* (АП), *в¹ідк¹іу* (КІ); способу дії: *їкос* (КІ), *б¹іриши* (АП, КІ);

9) у дієслівних формах поширений префікс **ви-**: *к¹ір¹ниціу в¹ікопали* (КІ), *в¹іво¹диу йі з¹хати* (КІ), *йо¹го в¹ібрали* (КІ), *в¹ішоу на ро¹боту* (АП), *поса¹диу і в¹іпрашувау* (АП) (*прашувати* 'підпушувати ґрунт сапою'), *л¹убиу в¹ітити* (МВ), *файний в¹ішоу* (ІМ), *коси повір¹вала* (ІМ), але рідше натрапляємо на вживання літ. **ви-**: *виби¹рали хлоц¹а д¹іучину* (ЛС), *ви¹вод¹а так* (ЛС), *їс¹і ви¹ход¹ат¹* (ЛС);

10) в оформленні зворотних дієслів постфікс **-ся** в досліджуваній говірці, як і в усіх буковинських із рисами подільських, має фонетичний варіант **-са** на протигагу поширеним на інших територіях варіантам **-си**, **-сі**: *тра¹фейі поле¹шали^с* (ІВ), *зали¹шилиса ўдови^с* (ІВ), *се¹ло преобра¹зовувалоса* (ІВ), *бо¹йаласа б¹ійки* (КІ), *їс¹о наўчиласа* (АП), *зби¹ралиса до и¹л¹убу* (ЛС), *лишиса ў ста¹рих діу¹ках* (МВ), *вже догово¹рилиса* (МВ), *ни б¹ивса* (МВ), *ни сва¹ривса* (МВ), *слу¹жили йак слу¹жилоса* (КІ), *їс¹о пом¹ішалоса* (КІ), *л¹уди с¹пудилиса* (АП), *вс¹о си¹ло диву¹валоса* (ІМ), *в¹ін за тим ди¹виуса* (ЛС). Постфікс **-са** можливий як і пост-, так і в препозиції: *са ли¹шила д¹іучина* (КІ), *зо м¹нойу са зат¹сау* (КІ), *ўже са кайу* (КІ), *син м¹ї са ўбиу* (КІ), *ми са ст¹ройіли* (КІ), *дуже тут са на¹мучила* (АП);

11) у системі дієвідмінювання привертають увагу форми І ос. одн.: відсутність переходу зубних приголосних у шиплячі: *сид¹у таї сид¹у* (АП), *по¹сид¹у наг¹р¹іу* (АП). Властивим для говірок південно-західного ареалу (Закревська, 1962, с. 128)⁵, зокрема й для говірки с. Грозинці, є опускання кінцевого **-т** у формах III ос. мн. дієслів: *ж¹інки ни хот¹а пе¹редн¹і буті* (КІ), *ни хот¹а їти н¹ішки* (АП), *шо хот¹а / то робл¹а* (АП), *сирбин вод¹а* (АП), *ти¹бе нап¹раул¹а* (КІ) або ж твердий варіант закінчення на протигагу нормам літературної мови: *л¹уди пл¹увати будут* (КІ), *ухайут / сп¹івайут* (АП), трапляються лише поодинокі форми на **-ть**: *пот¹ім ви¹ход¹ат¹* (ЛС).

Серед синтаксичних особливостей відзначимо перевагу сурядних речень над підрядними, використання еліптичних конструкцій, інверсійний порядок слів: *першим долгом було* (ІВ), *мама с¹ім год м¹ойа ле¹жала* (КІ), *ўже маї так ў нас п¹лохо ход¹а до цер¹кви шо ну* (КІ).

Фіксуємо прийменниково-іменникові конструкції, оформлені за зразком російської мови: *ўдол¹ до¹роге* (ІВ), *по тра¹диц¹іям* (ІВ), *по су¹ботам* (ІВ). Пасивні конструкції у спонтанних діалектних оповідях трапляються рідко. Такі конструкції є типовим явищем лише для мовлення інформанта, який тривалий час обіймав адміністративну

⁵ «Ці форми є панівними в покутсько-буковинських та гуцульських говорах, зрідка зустрічаються в південнонадністрянських (південь Тернопільської області) і ще рідше в південноподільських говорах» (Закревська, 1962, с. 128).

посаду: *були забрат'ї на фронт* (ІВ), *коликтив'ї/зац'їйа була за'вершена* (ІВ), *при'м'їшчин'а арен'дован'ї а'бо викуплен'ї ок'ремими фермерами* (ІВ).

Діалектний текст увиразнюють вказівні й підсилювальні частки: *ту'во* (КІ), *а'ди* (КІ), *ди* (КІ), *ци* (КІ), *вот* (АП, КІ), *'тил'ко* (АП), *'т'їки* (ЛС), *'дажи* 'навіть' (ІМ), *'наїт'* (КІ) та сталі вигуки: *'Боже уна'с'ї!* (ЛС), *най світ бо'рони* (ІМ).

Фонетичні й граматичні риси рідко мають вузьколокальний характер. Щодо всього буковинського говору такі ознаки кваліфікуємо як локальні, однак стосовно конкретного села – як інтегративні, оскільки вони об'єднують його з низкою подібних у більше мовно-територіальне угруповання – буковинські говірки з рисами подільських (Герман, 1995, с. 305 – 308; АУГПБ 1998, II, к. 200)⁶.

Натомість у лексиці записаних оповідей помічаємо багато okazionalного, авторського, утвореного за типовими моделями, властивими для діалектної лексичної системи – того, що може претендувати на статус локального.

У говірці с. Грозинці виявлено не зафіксовані в СБГ раніше слова. Серед таких номенів і предметна лексика з прозорою мотивацією: *гор'нешник* 'ганчірка, якою знімають горщики з вогню, з печі, з плити', *зас'тел'ка* 'заслінка для отвору печі', *'курса* 'автобус', *обе'ліса* 'пам'ятник', *по'бивач* 'великий молоток', *сра'кач* 'підставка для кужівки', *кип'л'ачка* 'джерело', і номени на позначення абстрактних понять: *бан'з'ота* 'безлад', *бачо'гура* 'сварка', *фар'фан* 'кінець', станів: *марі'котно* 'важко, неприємно, тоскно'.

Окремі слова мають виразне експресивно-оцінне забарвлення: *биз'дун* 'чоловік, від якого погано пахне', *'гангури* зб. 'злі люди', *дала'фенд'а* (*вала'фенд'а*), зб. 'шмаття', *'н'ухи-пахи* 'приємний запах', *'духи-фе* 'неприємний запах', *ката'рон'кати* 'стукати', *ка'л'акати* 'говорити', *розди'бенди* 'гулянка', *бе'лебица* 'дивакувата людина', *ма'ранда* 'лінива людина', *'фун'ї* 'побрехеньки', *'фун'а* 'брехуха'. Мотивація більшості з них прозора: *ду'било* 'дурень', *дубл'ї'кати* 'близнюки', *срако'лизник* 'нещира, підлеслива людина'. Звичайно локалізмами їх можна вважати лише умовно, оскільки вони є потенційними не лише в буковинських чи загалом говірках південно-західного ареалу, а й на всьому українському мовному обширі, напр., *го'товченко* 'п'яний чоловік' відзначено й у сх.-слоб. говірках із таким самим значенням (СОН 2013, с. 63).

Низка із виявлених слів, імовірно, мають іншомовне походження: *'пуйка* 'сука' > пол. *ryjka* 'кішка' є похідним від *ryj-ryj* (вигук для підкликання кішки) (ЕСУМ IV, с. 629); генезу семантики лексеми *'кішма*

⁶К. Герман відзначає початок такого впливу з половини XVI ст. як наслідок переселення на цю територію втікачів із Поділля від гноблення польської шляхти, татарських набігів, а часом і релігійних переслідувань (Герман, 1995, с. 308).

‘джерело’ убачаємо від срб.-хрв. *kǐsha* ‘дощ’ (Речник, 1967, II, с. 718), пор. болг. *kǐsha* ‘дощова пора; мокрота, волога’ (БЕР 2012, II, с. 407); імовірно, значення лексеми ¹*чандра* ‘полотняна сумка’ пов’язане з *чáдра* ‘легке покривало, яким жінки-мусульманки запинаються з голови до ніг’ – запозичення з тюркських мов >. тур. *çadır* ‘намет, шатро’ (ЕСУМ VI, с. 275)⁷.

Деякі лексеми відомі не лише в буковинських говірках, однак їхня форма засвідчує яскраві фонетичні риси говірки, напр., приставний **в**: *вос¹лін* ‘лавка, ослін’, *воти¹равник* ‘рушничок’, пор. *отирáвник* рідк. ‘рушник’ (СБГ 2005, с. 372), *воч¹ки* ‘окуляри’; укання: *у¹гузок* ‘мішок’, пор. літ. *огузок розм.* 1. ‘нижня частина зав’язаного снопа’, 2. ‘місце, де зав’язаний мішок’, 3. ‘ріг мішка, ятера’ (СУМ V 1974, с. 623); *ілі¹йак* ‘бузок’, пор. *ліліяк* ‘тс.’ (СБГ 2005, с. 61), *йіроп¹лан* ‘літак’, пор. *аероплán* ‘тс.’ (СУМ I, 1970, с. 94).

Серед записаних слів віднаходимо словотвірні варіанти до вже відомих у буковинських говірках слів, які проте не ввійшли до СБГ: ¹*дуда* ‘шовковиця’, пор. *дуд* бот. ‘тс.’ (СБГ 2005, с. 104), *гара¹мина* ‘скотина’, пор. *гарám* заст. ‘худоба’ (СБГ 2005, с. 68), *ку¹ціт* ‘ніж’, пор. *куцітoя* ‘струг’ (СБГ 2005, с. 245); *пурко¹тило* ‘мопед’, пор. *пуркало насм., ірон.* ‘мотоцикл’ (СБГ 2005, с. 447). Деякі зафіксовані лексеми доповнюють словотвірні гнізда: *жітарь* ‘польовий сторож’, *житарювáти* ‘бути житарем’ (СБГ 2005, с. 116), *жита¹рїя* ‘перехрестя доріг’.

У лексичній системі говірки відзначаємо значну кількість семантичних локалізмів. Деякі номени є в СБГ, однак із іншою семантикою: ¹*бехнути* ‘сказати щось недоречне’, пор. *бéхнути* згруб. ‘ударити’ (СБГ 2005, с. 29), ¹*бицкатиси* ‘рухати ногами й руками у воді’, пор., *біцкатиси* ‘гедзатися (про худобу)’ (СБГ 2005, с. 31).

Крім того, низка слів на діалектному ґрунті зазнала семантичних змін, зокрема звуження значення: *ве¹ретка* ‘заслінка для отвору печі’, пор. *верéта* ‘килим із грубої вовни’ (СБГ 2005, с. 49); *кат¹ран* ‘доріжка, виплетена з ганчірок’, пор. *катрán* 1. ‘ганчірка’, 2. ‘текстильний матеріал та пошиті з нього речі’, 3. *перен., знев.* ‘слабохарактерна людина’ (СБГ 2005, с. 193); *са¹чок* ‘чоловічий чи жіночий костюм’, пор. *сачóк (сачьóк)* 1. ‘жіноче півпальто вільного крою’, 2. ‘жіночий шерстяний жакет на підкладці’, 3. ‘шита або плетена кофта, яку одягають поверх спідниці’ (СБГ 2005, с. 478); *сóфка* ‘скриня’, пор. *сóфка* 1. зменш-пестл. до *сóфа* ‘саморобна кушетка’, ‘диван’, 2. ‘бомбетль’ (СБГ 2005, с. 509); *ф¹л’ошка* ‘брехунка’, пор. *фльóшка* заст., ірон. ‘базікало’ (СБГ 2005, с. 595);

⁷ Уважаємо таке припущення закономірним, адже на території краю в 1715 р. турки створили Хотинську райю. З короткими перервами вона проіснувала до 1812 р., аж поки за Бухарестським миром Хотинщина відійшла до Російської імперії (Федорак, 2000, с. 30–31). Це пояснює поширення на цій території слів тюркського походження, які, звичайно, зазнавали фонетичних, структурних і семантичних змін.

посто/ли ‘кальоші’, пор. літ. *посто́ли* ‘м’яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підшви’ (СУМ 7, 1976, с. 377).

Деякі семантичні локалізми є наслідком метафоризації, напр., *коби/л’оха* ‘велика слива’, *прип/н’атиї*⁸ ірон. ‘жонатий’, *при/пудреній жарт.* ‘п’яний’. Спостерігаємо й прояви метонімії, зокрема перенесення назви сорту чи місця вирощування на назву рослини: *п/рун’а* ‘дрібна слива’, пор. *Prunus domestica variet L.* ‘слива домашня’, *баи/тан* ‘кавун’ ← *баи/тан* ‘ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині’ (СУМ 1 1970, с. 116); назви пристрою для виготовлення деталі і т. ін. на назву виробу: *ч’ік/р’ік* ‘моток ниток’, пор. *чикр’ік* (*чикр’ак*) ткац., ‘пристрій, призначений для змотування ниток у клубки’ (СБГ 2005, с. 642).

Серед формальних змін лексики помічаємо метатезовані форми: *жєвна*, обр. ‘весільний калачик’, пор. *жєнва* ‘тс.’ (СБГ 2005, с. 104), у поділ. говірках відзначені лексеми *жємна*. обряд. ‘коровай, що печуть на весілля’ (МСПГ 2021, 149), *жєвни*. обряд. ‘коровай, завітчаний барвінком’ (МСПГ 2021, 149).

Низка зафіксованих слів дозволяє удокладнити поширення тієї чи тієї лексеми в буковинських говірках, напр., засвідчує поширення на Хотинщині слів *гар/бата* ‘чай’, *цере/мон’їя* ‘горда людина’ (СБГ 2005, с. 621) (щодо останньої, то в СБГ ця лексема означена лише Кельменецьким районом).

У говірці відзначено окремі літературні слова, які самі діалектоносії трактують як діалектні: напр., *бала/ган* ‘тимчасове приміщення для весілля’, пор. літ. *балагán* ‘легка будівля для тимчасового користування’ (СУМ I, 1970, с. 93), *га/раба* ‘підвода для биків’, пор. *гарба* ‘високий віз на двох або чотирьох колесах’ (СУМ II, 1971, с. 29), *ла/р’ок* ‘магазинчик’, пор. *лар’ок* ‘невелика легка будівля для торгівлі’ (СУМ IV, 1973, с. 449), *ка/латало* ‘брязкальце’, пор. *калатáло* ‘дерев’яний прилад, яким стукає нічний вартовий або який прив’язують на шию тваринам’ (СУМ IV, 1973, с. 75).

У зв’язку з історичним минулим краю⁹ в досліджуваній говірці активно функціонує російська лексика. На цій території вона поширена здавна, міцно увійшла в її лексичний склад і не є результатом впливу сучасного телебачення, ЗМІ і т. ін. Передбачуваним стало поширення в мовленні інформантів лексем: *год*¹⁰ ‘рік’ (послідовно в усіх опитаних): *ў год і поло/вина найш/ласи ди/тина* (КІ), *ўже /дес’ит’ год* (КІ), */сорок два /года* (КІ), *в’іс’імди/с’ат’ ди/ўйатий год* (КІ), *ўже йе /поверх сто год* (КІ), *пош/тенійе* ‘потиск руки’, *п/разник* ‘поминальний обід’, *сун/дук ‘скриня’, /ж’ізн’а* ‘життя’: */ж’ізн’а ни/важно п’иш/ла* (КІ).

⁸ Від *прип’ятий* ‘прив’язаний’; спостерігаємо епентезу *н*.

⁹ З 1812 до 1918 р. землі входили до складу Російської імперії; про цей період в історії краю докл. див. (Федорак, 2000).

¹⁰ Лексема *год* > псл. *годъ* (ЕСУМ I 1982, с. 545), однак самі діалектоносії вважають її російською.

Ареал буковинських говірок із рисами подільських чітко окреслює поширення лексем *xa'z'ajin* (*xa'z'ajin*) на противагу номенам *taз'да / gos'подар* (Колеснік, 2016, с. 184).

Уплив був підтриманий спільним радянським минулим краю. У розповідях про працю в колгоспах натрапляємо на т. зв. радянізми: *с'іл'со'в'ет* (КІ), *пр'едс'е'дател'* (АП), *зве'но* (АП), *отч'от* (КІ), *соб'ран'їе* (КІ), сталі конструкції: *ўз'али ў пл'ен* (АП), *про'паў без'в'ести* (АП) тощо.

Висновки. Отже, спостереження над виявом локальних та інтерлокальних рис конкретної говірки крізь призму діалектного тексту засвідчує їхній нерозривний закономірний зв'язок.

Комплексом фонетичних, морфологічних та синтаксичних ознак обстежена говірка належить до більшого мовно-територіального об'єднання – буковинських говірок із рисами подільських. Ці діалектні риси активно проявлені в монологічних текстах усіх респондентів. Однак освіта людини, соціальне становище впливають на стиль спілкування з експлоратором, на добір мовних засобів, зумовлюють свідоме уникання тих ознак, які мовець сам кваліфікує як діалектні, однак мимовільно все ж уживає в розповіді.

Записана в говірці діалектна лексика доповнює словник буковинських говірок новою цінною інформацією: не фіксованими раніше словами, оригінальною семантикою вже відомих номенів, доповнює словотвірні гнізда, представлені в словнику, розширює уявлення про локалізацію окремих слів.

Спостереження над лексикою села засвідчує і суто мовні процеси, які відбуваються в говірці, зокрема фонетичні та семантичні зміни лексики, підлаштування її до діалектної системи говору, і вплив позалінгвальних чинників: історичного розвитку краю в умовах іноземного панування впродовж тривалого часу, віддзеркалення в діалектному лексиконі традиційних форм господарювання на цій території (зокрема, садівництва, що проявляється в поширенні назв сортів рослин, їх плодів і т. ін.). З-поміж діалектних слів відзначено й низку літературних назв, які відійшли до пасивного складу, але продовжують функціонувати в говірці, що засвідчує дихотомічний зв'язок літературної мови та її діалектних варіантів.

Список інформантів

КІ – *Василова Калина Іванівна*, 1919 р. н., неписьменна

АП – *Горян Аксенія Пилипівна*, 1925 р. н., неписьменна

ІВ – *Ткач Іван Васильович*, 1933 р. н., неповна вища освіта

МВ – *Хлебанович Марія Василівна*, 1929 р. н.; текст уміщено (БГ 2006, с. 311)

ІМ – *Ілько Марія Василівна*, 1931 р. н.; текст уміщено (БГ 2006, с. 334)

Література та джерела

- АУГПБ – Герман, К. Ф. (1998). Атлас українських говірок Північної Буковини : у 2 т. Чернівці : Прут. Т. 2. Службові слова. 216 с.
- БГ – Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. (укладачі) (2006). Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів. Чернівці, 383 с.
- БЕР – Български етимологичен речник (2019) : в 7 т. / ред. В. Георгиев. Софія : Академично издателство «Проф. Марин Дринов». Т. II : И – КРЕПІЯ. 742 с.
- Вербиц, С. О. (2019). Назви поселень Чернівецьчини : історико-етимологічний словник. Чернівці, 208 с.
- Герман, К. Ф. (1995). Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Чернівці, 391 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. К. 1985 – 2012. Т. I : А – Г. 634 с. Т. IV : Н – П. 657 с. VI : У – Я. 569 с.
- Закревська, Я. В. (1962). Епентетичні звуки в українських говорах. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. 5. К. С. 62 – 69.
- Історія міст і сіл Української РСР (1969). Чернівецька область. К., 704 с.
- Колеснік, Л. Я. (2016). Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 235 с.
- Речник српскохрватског књижевног језика (1967). Нови Сад; Загреб. Кн. 2. : Ж – К. 862 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок (2005) / за ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк. Чернівці : Рута, 688 с.
- Снігур, І. Н. (2008). Мої мандрівки по Буковині. Чернівці, 160 с.
- СОН – Леснова, В. В. (2013). Словник оцінних номенів людини в українських діалектах / за заг. ред. П. Ю. Гриценка. Луганськ, 304 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. К. 1970 – 1980. Т. I : А – В. 1970. 799 с. Т. II : Г – Ж. 1971. 550 с. Т. IV : І – М. 1973. 840 с. Т. V : Н – О. 1974. 840 с. Т. VII : Поїхати – Приробляти. 1976. 723 с.
- Федорак, В. Ф. (2000). Історія рідного краю. Чернівці, 176 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2021 р.

Прийнято до друку 19.11.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

**У ПОШУКАХ ПОВНОТИ ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКА:
ІЛЮСТРАЦІЯ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-27-37

Людмила Рябець,

*кандидат філологічних наук, старший
науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4829-715X>*

Сучасна українська діалектна лексикографія репрезентована різними за поставленими завданнями, типом, наповненням і обсягом словниками. Окрім власне лексиконів у їх класичному варіанті, виконаних на наукових засадах, маємо сьогодні низку словників чи глосаріїв, укладених за новими принципами.

Більшість так званих коротких діалектних словників хибують на використання невеликих синтагм у якості ілюстрацій або ж узагалі на їх відсутність; новітні ж лексикографічні праці укладені переважно на основі розлогих наративів, записів спонтанного діалектного мовлення, а не лише за картотеками, що записані за спеціальними програмами.

У дослідженні проаналізовано один із параметрів словникової статті діалектного лексикону тлумачного типу – ілюстрацію, зокрема добір ілюстративного матеріалу і його подання в словнику, що відтворює функціонування слова, типові зв'язки в контексті, формальні зміни в поточному мовленні, сталих зворотах, фразеологізмах, фольклорних текстах. Зроблено спробу простежити динаміку змін у підходах до укладання діалектних словників у період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Якщо в словниках середини минулого століття ілюстративний матеріал записано і подано «по змозі», то укладачі новітніх лексиконів намагаються представити діалектний матеріал системно й максимально повно. Зокрема схарактеризовано принципи подання ілюстрацій у таких словниках: «Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся» та «Словник поліських говорів» П. Лисенка, «Гуцульські говірки. Короткий словник», «Гуцульські світи. Лексикон» Н. Хобзей, Т. Ястремської, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш, «Словник середньонадніпрянських говірок» Г. Мартинової і Т. Щербини, «Матеріали до словника говірок Закарпатської області» М. Грицака, «Мовний портрет села Тюдів» М. Голянич та ін.

Аналіз ілюстративного матеріалу, поданого в діалектних словниках, дав змогу виокремити проблеми, що постають перед укладачами таких лексиконів. Дотримання засадничого принципу сучасної української діалектології – системності в описі мовних одиниць і явищ, активний розвиток текстографії дали поштовх діалектологам-лексикографам до створення новітніх лексиконів на нових засадах.

Ключові слова: диференційний словник, діалектний словник, діалектний текст, ілюстрація, українська діалектна лексикографія.

Modern Ukrainian dialectal lexicography is presented by different dictionaries. Except the actually lexicons in their classic variant, executed on scientific principles, have a row of dictionaries or glossaries called after new principles today.

Most short dialect dictionaries used small phrases as illustrations; the latest dialectal lexicons are compiled mainly on the basis of extensive narratives, records of spontaneous dialectal speech, and not only on the basis of card indexes recorded according to special programs.

The study analyzes one of the parameters of the dictionary article of the dialect lexicon of explanatory type – illustration, in particular the selection of illustrative material and its presentation in the dictionary, reproducing the functioning of the word, typical connections in context, formal changes in current speech, constant inflections, phraseology, folklore texts.

The analysis of the illustrative material presented in dialect dictionaries made it possible to single out the problems faced by the compilers of such lexicons. Adherence to the basic principle of modern Ukrainian dialectology – systematization in the description of language, the active development of textography gave impetus to dialectologists-lexicographers to create new lexicons on new principles.

Key words: dialectal dictionary, dialectal text, differential dictionary, illustration, Ukrainian dialectal lexicography.

Вступ. Історія розвитку української діалектної лексикографії сягає середини ХІХ ст., коли почали з'являтися невеликі словники живого мовлення, публіковані спочатку в періодичних виданнях – газетах і журналах.

Основні засади і принципи побудови діалектного словника визначені ще в середині ХХ століття. Цим питанням було присвячено низку публікацій методологічного характеру, зокрема це статті П. Лисенка, М. Онишкевича, С. Дорошенка та А. Бурячка¹. Згодом з'явилася «Інструкція для укладання діалектних словників» Я. Закревської, У. Єдлінської, Р. Керсти (1992). Положення, викладені в цих працях, не втратили своєї наукової вартості та методологічної цінності, ними і сьогодні послуговуються укладачі діалектних словників. Лексикографічні праці, що з'явилися в середині ХХ ст., були переважно невеликі за обсягом і диференційні за своїм типом, що не давало системного уявлення про говірку чи діалект.

Основні теоретичні положення (які, до слова, базуються на викладених у названих працях засадах) про сучасний діалектний

¹ Докладніше див.: Рябець, Л. В. (2019). Український діалектний словник сьогодні: особливості побудови і проблеми укладання. *Українська мова*. № 1. С. 71 – 86.

словник схарактеризовано в енциклопедії «Українська мова», де визначено його головні параметри: реєстрове слово, представлене в транскрипційному записі; наявність фонетичних варіантів; граматичні та стилістичні ремарки; ілюстрація; локалізація – співвіднесення з конкретним діалектом, говіркою у мовному просторі (якщо це не словник однієї говірки) (Гриценко, 2007, с. 152 – 154).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська діалектна лексикографія дуже різноманітна. Це – роботи, різні за поставленими завданнями, типом, наповненням і обсягом. Окрім власне лексиконів у їх класичному варіанті, виконаних на наукових методологічних засадах, маємо низку словників або матеріалів до словників, опублікованих у наукових збірниках, різні за наповненням і формою представлення словники-індекси, що є додатками до описових діалектологічних студій (дисертацій, індивідуальних та колективних монографій тощо), глосарії, додані до хрестоматій діалектних текстів тощо.

Про здобутки української діалектографії у ХХ – на початку ХХІ ст. писали П. Гриценко (Гриценко, 2017, с. 95) І. Сабадош (Сабадош, 2003а, Сабадош, 2003b), Н. Хобзей (Хобзей, 2006), О. Бондар (Бондар, 2012), Л. Рябець (Рябець, 2018; Рябець, 2019) та ін.

Мета нашої розвідки – проаналізувати один з параметрів словникової статті діалектного лексикону тлумачного типу і простежити динаміку змін у підходах до укладання таких словників.

Методи дослідження. У статті використано загальнонаукові методи аналізу та порівняння; як основний застосовано описовий метод лінгвістичного дослідження матеріалу, представленого в діалектних лексиконах.

Виклад основного змісту. Ілюстративний матеріал у словнику тлумачного типу репрезентує функціонування в мові пояснюваного слова чи фразеологізму за допомогою цитат із різних джерел чи записів усного мовлення (якщо йдеться про діалектний словник).

Академічний «Словник української мови» пояснює слово ілюстрація так:

ІЛЮСТРА́ЦІЯ, і, жін.

1. Те саме, що *ілюстрування*. Для ілюстрації обласних слів з народної техніки, ремесел, об'єктів матеріальної культури... потрібні хоча б схематичні рисунки, довідки етнографічного характеру та ін. (Нариси з діалектології української мови, 1955, 190).

2. Зображення в книжці або журналі, що пояснює, відтворює зміст тексту; малюнок. Я тепер лагоджу до цензури томик... моїх оповідань... Хочу, щоб видання було європейське, з гарними ілюстраціями (Михайло Коцюбинський, III, 1956, 198); Тарас тої зими закінчив свою картину «Катерина», робив ілюстрації до книжок (Оксана Іваненко, Тарасові шляхи, 1954, 177).

3. *перен*. Приклад, який наочно пояснює, розкриває, потверджує що-небудь. Говорив [професор]... цікаво, жваво про готичний стиль і будову, пояснюючи свої виклади тут і там цікавими ілюстраціями (Ольга Кобилянська, III, 1956, 319); Що ж до подій у самій Голландії, то кращої ілюстрації, ніж недавні криваві події [1946 р.] на вулицях Амстердама, бути не може (Юрій Смолич, Після війни, 1947, 70); Масова вакцинація проти поліомієліту.. може бути ілюстрацією досягнень сучасної науки і впровадження їх в практику (Наука і життя, 1, 1962, 48).

4. Музичне зображення якої-небудь теми, ідеї тощо; музичний супровід до них. Змінювалася [у звуковому кіно] функція музики, яка з простої ілюстрації до німого фільму перетворювалася на органічний компонент його образної структури (Українське радянське кіномистецтво, II, 1959, 12) (СУМ, т. 4, 1973, с. 17).

Зрозуміло, що нас цікавить третє, переносне, значення слова *ілюстрація*, що важливе як одне з основних понять з-поміж параметрів словникової статті тлумачного лексикону. Функції ілюстративного матеріалу в академічному «Словнику української мови», зазначає Л. Паламарчук, не вичерпуються одним лише підтвердженням існування введеного до реєстру слова в мові. Цитати-ілюстрації доповнюють семантичну характеристику слова, показують специфіку його вживання і сферу стилістичного функціонування, особливості сполучуваності слова та його зв'язків з іншими словами (Сучасна українська літературна мова, 1973, с. 322). Цитати мають «паспорт», щоб кожен зацікавлений у разі потреби міг звернутися до першоджерела й переглянути ширший контекст витлумачуваного слова.

Розглянемо використання ілюстративного матеріалу в діалектних лексиконах на прикладі діалектних словників різних типів.

В історії української діалектної лексикографії ХХ ст. одним із перших словників, у яких порівняно широко представлена лексика двох говіркових масивів – середньополіських і східнополіських говірок українського мовного ареалу – була праця Панаса Силовича Лисенка «Словник поліських говорів» (СПГ). Зауважимо, що першою його спробою був «Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся» (СССП). Сам автор кваліфікував обидва словники як регіональні тлумачні диференційного типу. Ілюстрації в цих словниках є далеко не в усіх словникових статтях. У передмові до другого словника П. Лисенко зазначає: «Для підтвердження існування слова в досліджених говірках, для повнішого розкриття його семантики до слів реєстру по змозі дається ілюстративний матеріал – окремі речення, записані з уст народу фонетичною транскрипцією, прийнятою для Діалектологічного атласу української мови» (СПГ, 1974, с. 10). Звернімо увагу – ілюстративний матеріал дано «по змозі», а не за якимось певним критерієм. Зрозуміло, що в ті роки на практиці важко було зафіксувати навіть розлоге речення, оскільки записували матеріал за питальником у форматі «Запитання – Відповідь» без будь-яких технічних засобів

(магнітофонів, диктофонів тощо), як кажуть діалектологи-польовики – «на вухо». Тож відсоток проілюстрованих лексем у названих словниках невеликий. Якщо порівняти ці два видання, то відзначимо, що в другому виданні реєстр суттєво більший, а додані слова переважно мають ілюстрації, і подані вони вже у транскрипційному записі.

Хибують на відсутність ілюстративного матеріалу тематичні діалектні словники, наприклад, у «Словнику весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) І. Магрицької (Магрицька), «Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» Г. Гримашевич (Гримашевич) прикладів-ілюстрацій немає. У «Словнику назв одягу та взуття у східноподільських говірках» Г. Березовської (Березовська) ілюстрації подано непослідовно, і таке їх використання авторка не пояснює в передмові.

Відсутність ілюстрацій спостерігаємо в низці інших словників (зокрема в так званих коротких), наприклад, «Короткий словник говірок Рівненщини» О. Євтушка виконаний, як говорить у передмові автор, у дещо спрощеному варіанті: «Немає у словнику фрагментів-ілюстрацій, вилучених із зв'язного мовлення людей» (Євтушок, с. 39).

У лексиконі «Гуцульські говірки. Короткий словник» (ГГ) цитати-ілюстрації наведено лише при окремих реєстрових словах; їх подано у фонетичній транскрипції або в оригінальному записі друкованого джерела. У цьому словнику використано не лише записи живого мовлення, а й друковані джерела з цих теренів. Однак формат словника – короткий – обмежив подання матеріалу.

Новітня праця «Гуцульські світи. Лексикон» Н. Хобзей, Т. Ястремської, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш подає лексику гуцульських говірок ХІХ – ХХІ ст. на широкому інформаційно-національному тлі. Джерелами стали етнографічні матеріали, матеріали Картотеки словника гуцульських говірок, власні експедиційні записи авторок і попереднє видання. Формат цього словника автори замислили так, щоб хоч частково показати гуцульський світ початку ХХ ст., який переважно залишається поза увагою лексикографа. Тут подано не «скупі» цитати, а цитати-речення, мінітексти, які уможливають побачити інший аспект, виявити ширший контекст гуцульського слова. Ця праця демонструє, як спеціально дібрані тексти для ілюстрації в діалектному словнику перетворюються в гіпертекст, який веде читача від одного реєстрового слова до іншого. Це словник, що не вириває реалії чи поняття з культурного контексту, а репрезентує їх у межах цілісної картини світу.

Текст важливий не лише для формулювання значення маловідомих загалу слів, зафіксованих у потоці діалектного мовлення, а й для з'ясування відмінностей у значеннях загальноновживаних слів. Саме записи текстів часто сприяють виявленню нових значень чи додаткових компонентів відтінків значень.

У названому словнику лексема *пругатар* зафіксована із загальновідомим значенням – орач, плугатар (ГС, с. 472). У короткому словнику «Гуцульські говірки» цього слова немає, бо у словниках диференційного типу слова, які мають те ж саме значення, що і в українській літературній мові, не подають. У словниковій статті є коментар В. Шухевича:

До ораня стає все двоє людей; одно, звичайно челядина, веде за поводи коня чи воли, а тазда, «пругатár», держить «чепіги» плуга у руках; терен убічний, там рачкує за плугом єще й хлопець, що відвертає підтягу кицьку, бо вона хоче назад повалити ся туди, з відки її підтяв пліуг, морозом у гору [коментар В. Шухевича] (Шухевич II: 165) (ГС, с. 472).

Пересічний читач, не носій діалекту знайде в цьому тексті ще кілька лексем, що потребують тлумачення, наприклад, *кицька*, *мороз* тощо. До того ж, це той пласт лексики, актуальність і затребуваність якого поступово відходить на периферію функціонування в мовленні. У словниковій статті *Кицька*, а саме в її ілюстративній частині, знаходимо пояснення обох лексем:

КИЦКА кусень землі, піднятий плугом; дернина: *Під час ораня перевертає полиця землю «морозом» – травою, у спід, а глиною на верх; земля так перевернена називається «кіцька» [коментар В. Шухевича] (Шухевич II: 165); Обложіла гріб кицьками (Розтоки К); Їчєра нам віорали, то йдємо біти кіцькї на новині (Ворохта, 1979).*

На воротах своїх осидкію вітают Юрія кицьками земні, закитиченими зеленими галузками. Кладут їх на стоўпи воріт від граждий и загородий (ГК 1935: 66) (ГС, с. 318).

Такий «похід» іншими словниковими статтями в межах одного лексикону ще раз підтверджує тезу про те, що «зادля забезпечення високого рівня відповідності словника, насамперед тлумачного, своєму часу необхідна повнота і точність відтворення лексикону епохи, урахування його функціональної і стильової диференціації, актуальної для цього етапу розвитку мови. Точність відтворення передбачає повноту реєстру словника, і цей параметр залишається провідним у характерології лексикографічного твору. Саме повнота відтворення актуальної для відповідної епохи лексики зумовлює аксіологію словника як цінного й потрібного чи надлишкового й зайвого серед словників. Адже словник як закрита інформаційна система (після опублікування не можна змінити, доповнити) може забезпечувати чи не забезпечувати користувачів пошукуваними елементами інформації...» (Гриценко, 2011, с. 239). Варто зауважити, що не менш важливим параметром словникової статті і діалектного лексикону, і тлумачного словника літературної мови, є ілюстрація.

У «Словнику середньонаддніпряньських говірок» Г. Мартинової і Т. Щербини теж використано контекст-ілюстрації. Джерелом словника стали записи за питальником (удосконаленою програмою

Й. Дзєндзелівського) та опублікована текстотека. Специфіка цього лексикону полягає в укладанні реєстру за питальником та зв'язними текстами, що є графічним відображенням фонозаписів із електронної фонотеки середньонадніпрянських говорів. Тексти допомогли виявити локалізми і регіоналізми у спонтанному мовленні в різних фонетичних, граматичних і словотвірних варіантах, а також поглибити розкриття семантики реєстрових слів через ілюстрування мікротекстами. У кінці книги вміщено кольорові ілюстрації, що унаочнюють і доповнюють тлумачення до окремих словникових статей. Така методика ілюстрування в словниках діалектного мовлення відома в польській діалектній лексикографії (ССГ, 2020).

На особливу увагу сьогодні заслуговують словники однієї говірки, укладачі яких усе більше відходять від суворих принципів диференційності та непереобтяження ілюстративним матеріалом.

Так, праця «Мовний портрет села Тюдів» М. Голянич має структуру словника однієї говірки. Говірка села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області не потрапила до мереж відомих лінгвістичних атласів, не була представлена в жодному з діалектних словників чи монографічних описів, тому цей словник суттєво удокладнює вже відомі свідчення про гуцульський діалект. Для авторки ця говірка є рідною, тому тут відтворено мовлення її батьків, близьких і далеких родичів, односельців кількох поколінь. Формат цього словника дозволив використати текстові ілюстрації різного обсягу, подати розлогі наративи, широко презентувати фразеологію. Завдяки цьому авторці вдалося зафіксувати й відобразити різноманітні деталі щоденного життя тюдівської спільноти та неповторну локальну культуру гуцульського краю. Цікаво, що в додатках уміщено світлини різних років, підписані розлогіми транскрибованими текстами. Наведемо приклад словникової статті:

ЗБИВА́ТИ ДОКУ́ПИ ЧЕС (РОКІ, ЖИТЄ ТА ІН.) – аналізувати прожите життя, виділяючи окремі яскраві моменти, події; міркувати над тим, скільки часу пройшло від того чи того періоду: *Отак збивайиш докўпи ч'ес / розгадуйиш / шо було / йк ти буў малиї / а потому пишюў до шкóли / нагадуйиш соб'ї / йек уперет с'в'їткувалисе с'в'ета / йек ти ч'їкаў / шóби С'в'їтїї Николаї ни забуў приїти / а потому парубóцтво / воїна / то т'їшк'ї рокї були; Ви се питаїите / кїл'ко м'їн'ї рокиў / а йа мїл'у ў рахўнку / лишєн' знаїу / шо ўмерати ўже ни ўстит / йа з деўїтсот óсмого / то кїл'ко м'їн'ї? / праўда / шо богáто? / так'ї велик'ї рокї збивати докўпи т'єшко; Іванку / ік зач'еласе воїна / м'їн'ї було штири роки / то ану збивайте докўпи рокї і скаж'їт / к'їл'ко м'їн'ї зáрас; Збивайу докўпи рокї / а ўни дóбре се ни збиваїут / се вид:авáла йа ў сóрок деўїетому / а дон'ку мáла ў рик / то к'їл'ко йї було ў с'їмдис'ет' трéтому / ік у неїї було вес'їл'е? / ге? / ану збивайте докўпи цис'ї рокї / шо йа сказáла / ану / шó там вихóди?; Слабуїу / вилéжуїусе / таї йе колї збивати докўпи жит'е / ш'ї бих пожіла / áле йк ус'ó фáїно пороскладáйу*

/ то се ўспоко́йуу і каў соб'і / моі / та тво́йі верстач'кі і до цэго ни дот'іглі / а тоб'і шо се ни ўдайэ / іка нидогóда? (Голянич, с. 574 – 575).

Новітнім є словник «Мокряни. Говірка маминого села» Г. Дидик-Меуш. Цей лексикон кваліфікуємо як словник однієї говірки. Укладений він за диференційним принципом. На відміну від традиційного діалектного словника, де матеріал подано в транскрипційному записі, тут вимову відтворено за допомогою орфографії:

Сьвьитій 1. святий, пов'язаний із Богом та релігією (Дидик-Меуш, с. 241).

Ілюстративний матеріал у словнику різний за обсягом: до більшості статей прикладів не подано, в інших – від цілої сторінки записаного зв'язного тексту, як, наприклад, до статті «**ка́читко**» (Дидик-Меуш, с. 120), до невеликого окремого речення.

Зауважимо, що вперше в друкованому словнику використано QR-коди, завдяки яким читачі зможуть прослухати найцікавіші тексти-ілюстрації і почути, як звучить говірка, почути колядки, що побутували саме в цьому селі.

Досвід роботи у відділі діалектології Інституту української мови НАН України над підготовкою до друку «Матеріалів до словника говірок Закарпатської області» М. Грицака (Грицак), перший том якого вмістив лише літери А – Б, показав, що виконання методологічних засад укладання діалектного словника не дозволяє донести до читача все багатство зібраного в архівній картотеці автора матеріалу. На перших етапах роботи з картотекою укладачі добирали не більше п'яти синтагм для ілюстрування витлумачуваної лексеми. Однак опрацювання картотеки наступних літер показало, що є багато матеріалу, який пояснює не лише ілюстроване реєстрове слово, але й дає інформацію про інші лексеми, часто описує процеси, явища, певні дії тощо. Було прийнято рішення про максимальне залучення таких наративів та фольклорних записів (фрагментів коломийок, приповідок, скоромовок та ін.). Основна мета – не збіднити зібраний свого часу М. Грицаком матеріал. Навіть у першому томі можна знайти цілі мікротексти-ілюстрації, наприклад:

БÉРДО (бéрго). 1. *тк.* Деталь ткацького верстата. *Котрэ бéрдо до сукна́ – тотó одеж'інка с'а називáйе, а котрэ до полотна́, тотó полотн'ánка, тотó двана́ц':ітка. Їе калинкóве бéрдо, трос'т'анé, стел'анé, одежанé, сукн'анé, полот'н'анé, чіновате. Котрэ з трóсте, та тростовé бéрдо, йе такі, шо лиш из дéрева, одежеві, трос'т'ánочка така, така дóбра. Зел'ізне бéрдо – тотó стел'ánка с'а зве. У бéрд'і йе трóсти. Дратва́ – тотó, шо с'а засóту́йе бігарі́, шо дéржит трóсти. Бéрдо ма́йе чотіри óберва, між йакі запл'іта́йут трóсти. Цвист – шпáра між^м трóстами. Рс...» (Грицак, 1, с. 162 – 163);*

ВÁТАГ (вáтах, вайта́г, вáтаж, вáташ). 1. Старший вівчар на полонині. *Хтос' мусит вáтагом бу́ти, а хтос' ві́учарéм. Даўно́ вáтага божі́ли, абі́ одна́кий му брат тай сват, шо одна́ко бу́де відава́ти.*

По мірі ватаг мусит гіл'-гóлий обийті́ три ра́зи тоті́ віўці́ та об:рі́скати тоў водóў, шо по до́йен'у віўчар'і ўмі́йут ру́ки дово́роха. Ватаг му́ст уста́ти ча́сом, або піўчасом наўпéред^m та покoрн'а́ти дру́гих и ма́йе ўз'мі́ти трúмбeту та затрúмбeта́ти. Ватаг ни хóдит из віўці́'а́ми, лиши у колі́бі сиді́т та пр'а́че сир. Рс. (Картотека).

Такі тексти стосуються більшою мірою характеристики народних ремесел, господарських робіт, обрядів тощо, і записані переважно в рідній говірці М. Грицака – селі Росішка.

Варто сказати про ще один аспект ілюстрування семантики реєстрового слова в діалектному лексиконі. Н. Хобзей зазначала, що «діалектні словники зазвичай подають значення слова, зрідка ілюстрацію, здебільшого невелику й для самого значення малоінформативну. Іноді мета, – пише дослідниця, – з якою автор розмістив цитату в словниковій статті, залишається читачеві невідомою. Таке спостерігаємо в більшості лексикографічних праць» (Хобзей, 2015, с. 432). Дослідниця наводить приклади з «Наддністрянського регіонального словника» Г. Шила: *лоші́тко* 'лоші́тко': *Лош'і́тко загу́билос'і, ней* 'хай, нехай': *Ней спит!* та ін. Такі приклади можна знайти практично в усіх ілюстрованих словниках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, зважаючи на схарактеризовані словники, очевидним є відхід укладачів діалектних словників від проторованого шляху – виписувати на картки, записувати лише за програмою-питальником, робити вибірку цитат-фрагментів чи окремих синтагм. Технічний прогрес і активний розвиток діалектної текстології дали поштовх і діалектологам для створення новітніх лексиконів на нових засадах, які представлятимуть лексику говірки чи діалекту системно.

Ще на XII Республіканській діалектологічній нараді в 1965 році М. Толстой у доповіді «Какой тип диалектного словаря нам нужен?» говорив про те, що диференційні діалектні словники не дають системної інформації про лексико-семантичний рівень окремого діалекту чи говірки. Надання переваги диференційним словникам, де представлена лише лексика, відмінна від літературної мови, не задовільняє потреб дослідників навіть на суто інвентарному рівні, створюючи реєстр мовних одиниць і фіксуючи при цьому факт функціонування чи, навпаки, відсутності конкретної лексеми в говірці (Толстой, 1965, с. 37 – 39).

Сучасні словники засвідчують активний пошук лінгвістами найоптимальніших прийомів і методів створення нових діалектних лексиконів з використанням ширших джерельних баз та системним представленням нового матеріалу. Перспективним видається аналіз і перегляд засадничих принципів укладання діалектних словників.

Література

- Бондар, О. І. (2012). Розвиток українського діалектного словникарства на поч. ХХІ ст. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. С. 171 – 176.
- Гриценко, П. Ю. (2007). Діалектний словник. *Українська мова: енциклопедія* (С. 152 – 154). К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана.
- Гриценко, П. Ю. (2011). «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. С. 238 – 249.
- Гриценко, П. Ю. (2017). Українська діалектологія другої половини ХХ століття: ідеї та результати. *Мова у просторі: від картографування до ареалогії*. С. 88 – 95.
- Рябець, Л. В. (2018). Идеографічний словник як форма представлення діалектного матеріалу. *Gwary Dziś*. № 10. S. 135 – 144.
- Рябець, Л. В. (2019). Український діалектний словник сьогодні: особливості побудови і проблеми укладання. *Українська мова*. № 1. С. 71 – 86.
- Сабадош, І. (2003). Зведений тематичний словник як вид лексикографічної праці. *Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем*. Вип. 10. С. 195 – 205.
- Сабадош, І. (2003). Українська діалектна лексикографія післявоєнного періоду. *Język ukraiński: współczesność historia*. Lublin. S. 93 – 106.
- Сучасна українська літературна мова*. Лексика і фразеологія. (1973). К. : Наук. думка, 440 с.
- Толстой, Н. И. (1965). Какой тип диалектного словаря нам нужен? *XII Республіканська діалектологічна нарада*. Тези доповідей. К. С. 37 – 39.
- Хобзей, Н. (2006). Сучасне українське діалектне словництво. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. С. 818 – 826.
- Хобзей, Н. В. (2015). Текст і словник: площини перетину. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. С. 432 – 439.

Джерела

- Березовська – Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках*. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 348 с.
- ГГ – *Гуцульські говірки: короткий словник*. (1997) / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 232 с.
- Голянич – Голянич, М. (2018). *Мовний портрет села Тюдів у 2-х т.* Т. І. А – М. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1000 с.
- Гримашевич – Гримашевич, Г. І. (2002). *Словник назв одягу та взуття середньоподільських і суміжних говірок*. Житомир, 184 с.

- Грицак – Грицак, М. А. (2017). *Матеріали до словника говірок Закарпатської області*. Вип. 1 (А – Б). К. : КММ, 380 с.
- ГС – Хобзей, Н., Ястремська, Т., Сімович, О. & Дидик-Меуш, Г. (2013). *Буцувальські світи*. Лексикон. Львів, 668 с.
- Дидик-Меуш – Дидик-Меуш, Г. (2021). *Мокряни. Говірка маминого села*. Словник. Львів, 288 с.
- Євтушок – Євтушок, О. М. (1997). *Короткий словник говірок Рівненщини*. Рівне. С. 38 – 178.
- Картотека – *Картотека матеріалів до словника говірок Закарпатської області, що зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України*.
- Магрицька – Магрицька, І. (2003). *Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)*. Луганськ : Знання, 172 с.
- СПГ – Лисенко, П. С. (1974). *Словник поліських говорів*. К., 260 с.
- ССГ – Мартинова, Г. І. & Щербина, Т. В. (2020). *Словник середньонадніпрянських говірок*. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 492 с.
- СССП – Лисенко, П. С. (1961). *Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся*. К., 72 с.
- СУМ – *Словник української мови (1970 – 1980) (Т. 1 – 11)*. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2021 р.

Прийнято до друку 19.11.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**АТРИБУТИВНА ФУНКЦІЯ ОРУДНОГО ВІДМІНКА
В ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ**

(присубстантивна та придієслівна позиції)

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-38-46

Олена Юсікова,

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу діалектології

Інститут української мови НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9352-2008>

У статті з'ясовано структурно-семантичні особливості атрибутивів у формі орудного відмінка в говірках Закарпаття. Розглянуто атрибутиви, що називають ознаки окремих дій, ситуацій об'єктивної дійсності. Виділено функційну сутність атрибутивного орудного в ад'єктивній і адвербіальній позиціях. Метою пропонованої статті є висвітлення формально-синтаксичних особливостей та семантичних виявів периферійної зони атрибутивності, зокрема присубстантивних атрибутивів з посесивною семантикою, з семантикою порівняння, придієслівних атрибутивів з семантикою способу дії у формі орудного відмінка. Атрибутиви у формі орудного відмінка в досліджуваних говірках характеризують різноманітні ситуації і зберігають семантико-морфологічні зв'язки з вихідними словами, словосполученнями і реченнями. Вони можуть бути синонімічними з іменниками в інших непрямих відмінках або з дієслівними конструкціями у формах підрядних означальних речень. З конкретною предметною співвіднесеністю атрибутивів у формі орудного відмінка пов'язана їхня властивість передавати змінну, тимчасову, ситуативну ознаки. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) установити вихідне семантично елементарне речення, яке лежить в основі атрибутивної синтаксеми, лексичні значення опорного й залежного компонентів; 2) з'ясувати функційно-семантичне значення атрибутивної синтаксеми. У межах атрибутивних компонентів у формі орудного відмінка виділяємо групи, серед яких: назви характерних рис зовнішності людини, назви способів виробничих процесів, назви зовнішніх характеристик руху в просторі, частин одягу, взуття, частин предметів хатнього вжитку, характеристики як результати дії, назви узагальненої характеристики дії і ситуації загалом, зовнішньої характеристики людини чи тварини, назви зовнішньої характеристики рослини, назви якісної характеристики окремої дії тощо.

Ключові слова: атрибутив, говірки Закарпаття, категорія ознаки, номінація, орудний відмінок.

The article is devoted to the attributive function of the instrumental case in the dialects of Transcarpathia region. The article clarifies the structural and semantic features of the attributive in the form of the instrumental case in the dialects of the Transcarpathia. The attributives, which are called signs of individual actions, situations of objective reality, are considered. The functional essence of the attributive creative in the adjective and adverbial positions is highlighted. The purpose of this article is to highlight the formal syntactic features and semantic manifestations of the peripheral zone of attributiveness, namely, the intrinsic attributive with possessive semantics, with the semantics of comparison, adverbial attributives with the semantics of the mode of action in the form of the instrumental case. Attributive syntaxemes in the studied dialects characterize various situations and retain semantic and morphological connections with output words, phrases and sentences. They can be synonymous with nouns in other indirect cases or verb constructions in the forms of subordinate attributive sentences. Their property to convey variable, temporary, situational signs is associated with a specific subject correlation by the attributive in the form of the instrumental case. Achieving this goal involves solving the following tasks: 1) to establish the original semantically elementary sentence that underlies the attributive syntaxeme, the lexical meanings of the supporting and dependent components; 2) find out the functional and semantic meaning of the attributive syntaxeme. Within the framework of the attributive components in the form of the instrumental case, groups distinguished, among which: the names of the characteristic features of a person's appearance, the names of the methods of production processes, the names of the external characteristics of movement in space, parts of clothing, shoes, parts of objects household items, characteristics as a result of an action, the name of a generalized characteristic of an action and a situation as a whole, an external characteristic of a person or animal, the name of an external characteristic of a plant, the name of a qualitative characteristic of an individual action, and the like.

Key words: attributive, dialects of the Transcarpathia, category of attribute, nomination, the instrumental case.

Вступ. У сучасному мовознавстві актуальним є дослідження периферійних зон функційно-семантичної категорії атрибутивності. Атрибутивність досліджували О. Кубрякова (Кубрякова, 1997), А. Грищенко (Грищенко, 1978), В. Горпинич (Горпинич, 1999), К. Городенська (Городенська, 1991), І. Вихованець (Вихованець, 1988), Є. Карпіловська (Карпіловська, 2006) та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі проблематика категорії атрибутивності продовжує залишатися предметом наукових зацікавлень лінгвістів, зокрема А. Загнітка (Загнітко, 2014), О. Кульбабської (Кульбабська, 2010), О. Межова (Межов, 2011), Т. Слободинської (Слободинська, 2014), які розглядають категорію атрибутивності з позицій функційно-семантичного синтаксису.

За формальними атрибутивними відношеннями нерідко приховано різнотипні семантико-синтаксичні відношення.

Методи дослідження. У межах функційно-семантичного підходу оперуємо в роботі описовим методом та методом структурного аналізу. Функційна сутність атрибутива – називати ознаки, властивості предметів, дій, ситуацій об'єктивної дійсності. Як відзначає К. Городенська, на атрибутивне функціонування іменникових форм впливає характер відмінкових значень (Городенська, 1999, с. 184).

Мета нашої статті – простеження семантико-синтаксичної функції атрибутивних синтаксем у формі орудного відмінка. Однією з доміантних функцій орудного відмінка в межах поля атрибутивності є функція відносної атрибутивності. **Завдання** розвідки: 1) встановити вихідне семантично елементарне речення, яке лежить в основі атрибутивної синтаксеми, лексичні значення опорного і залежного компонентів; 2) з'ясувати функційно-семантичне значення атрибутивної синтаксеми.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження виконано на матеріалі українських говірок Закарпатської області¹ (Грицак, 2017), граматична і семантична структури яких ще не вивчалися з погляду функціонування атрибутивних одиниць. Характеризуючи атрибутиви загалом як одиниці семантико-синтаксичного рівня мови, можемо провести паралель з класифікацією ад'єктивів, запропонованою І. Вихованцем, який виділив семантико-граматичні розряди: первинних (виражають якісний стан предмета) і вторинних ад'єктивів (ознака має похідний характер і формується через відношення, зокрема й до дії) (Вихованець, 1988, с. 155). У межах функційного поля атрибутивності представлені форми орудного відмінка, що репрезентують широкий спектр семантичних відношень. Атрибутивні синтаксеми орудного відмінка є вторинними синтаксемами, перехідними одиницями від синтаксичної до морфологічної транспозиції. Основними типами атрибутивних синтаксем є: соціативно-посесивні, синтаксеми порівняння, адвербіальні синтаксеми способу дії.

Аналізуючи соціативно-посесивний орудний відмінок, К. Городенська (Вихованець, Городенська, Русанівський, 1983, с. 198) зазначає, що він семантично неоднорідний, і пояснює це явище широким лексичним наповненням відмінкової форми. Класифікація, запропонована дослідницею, є універсальною і цілком може бути застосована до досліджуваного нами діалектного матеріалу говірок Закарпаття. Соціативно-посесивний орудний атрибутивний у досліджуваних говірках є значеннєво розгалуженим, що зумовлене лексичним наповненням відмінкової форми. Наведемо приклади

¹ Використано матеріали картотеки Словника українських говірок Закарпатської області М. А. Грицака, зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

до кожного типу соціативно-посесивного орудного, який називає:

1. Дітей істот, за якими характеризуються їхні батьки, наприклад: *Жонá с диті́нкоў на йего м'ісц'і сидіт уперед'і, таі спросілас'е, а в'і'н ужé пўст'іў*. Бг²; *Ан:очка не"в'істочка мо́йа р'ідна, із синко́м*. Бг. 2. Зовнішні і внутрішні ознаки предметів. Найчастіше в цій групі атрибутивних синтаксем функціонують одиниці у формі орудного відмінка з прийменником *з* на позначення невід'ємної належності одного предмета іншому, наприклад: *То тепér ужé, маі так'і, такé шо с тр'омá рогáми ві'ели бу́ли*. Бг; *Бамбёт – лáвиц'а з упіралом* (спинкою), *ма́йе ла́ду*. Вл. 3. Зовнішні і внутрішні ознаки людей, зокрема синтаксеми, що характеризують риси зовнішності людини, живої істоти, наприклад: *Ахло́пц'і закопа́ла ў гнўй, от два з золотым во́лос'ом*. Дв; *Она́ така до́ста вели́ка з ширóкым пýском*. 4. Зовнішньо-архітектурні атрибути будівель, наприклад: *Такіми с ті́ми жертка́ми та четі́ноў так'і за́лами зрóбл'е* (частини кошари для овець). Бг. 5. Частини одягу, взуття: *Купив им собі реклик* (напівпальто) *із баранком* (бараняче хутро). Лпч; *Даўно́ бу́ли крисан'і з ба́ршоном* (оксамитова стрічка). Рс; *Купиў ми н'ан'ко чіжмы з білым йак сніг білишом* (підкладка у взутті). Ол; *Фартухі с клі́н'ом та з бо́рами* (зборками) *бу́ли*. Рс. 6. Наповнювачі місткостей: *Тоті ваго́ни з лі́сом чи, порóжн'і чи йак, то ўни, бу́ли*. Бг; *Кой іс'ме бы́ли мал'і та імн'али с'ме бэнчыкы* (джмелі), *та бра́ли із них міхір' із ме́дом*. Вн; *Нэсле по́вен горне́ц з росóлом, та ма́ло с'а відлі́ввало*. Рс; *З винóм вели́ка бабра́ч'ка, айбо за́то упла́чуйес'а са́дїти*. Бн; *Абы́ йа ни діжда́в иті́ груш віпр'атóвувати, а в мого́ ніна три ко́ші с хлі́бом*. Рс; *Поча́ў тот копа́ти і ву́копаў горні́ц' іс срі́блом*. ССт; *Раз лии ні́кат циганин, а кума́ биса́гы валі́т з' пóлуденком*. Іза; *Но така́ вто блузишча, ги міх із зéрном, ото лем на стару́ жон'ишчу*. ЧПт; *Тай іграла ба́ба з ді́дом, загу́били та́йстру с хлі́бом*. Трв; *Маў бадóўку* (бідончик) *с срі́блом*. Рс; *Лéдві смо віка́чали дго́рі бо́чку з' півом*. Рс; *Пóвн'і быса́гы с сы́ром прин'іс брат с полониньі*. Клч; *У галамані́ найшли́ го́ршки с по́пілом*. Кшт. 7. Основні і допоміжні складники або наповнювачі страв:

² Список скорочень назв районів досліджуваних населених пунктів: Велико-Березнянський р-н – ВБер; Воловецький р-н – Волов; Іршавський р-н – Іршав; Міжгірський р-н – Міжгір; Мукачівський р-н – Мукач; Виноградівський р-н – Виногр; Перечинський р-н – Перечин; Рахівський р-н – Рахів; Свалявський р-н – Сваляв; Тячівський р-н – Тячів; Хустський р-н – Хуст. Бг – Богдан Рахів, Бчк – нині Великий Бичків Рахів, ВБ – Великий Березний ВБер, Вл – Воловець Волов; Влс – Волосянка ВБер, Влх – Вільхівка Іршав, Вн – Вонігово Тячів, ВРк – Великий Раковець Іршав, Грд – Горонда Мукач, Дв – Довге Іршав, Дмш – Домашин ВБер, Дрт – Дротинці Виногр, Жр – Жорнава ВБер, Зн – Зняцево Мукач, Іза – Іза Хуст, Ізк – Ізки Міжгір, Кл – Кальник Мукач, Клч – Колочава Міжгір, Км – Кам'янське Іршав, Крц – Керецьки Сваляв, Кшт – Куштановиця Мукач, Лк – Луково Іршав, Лкц – Ликацари Перечин, Лпч – Липча Хуст, Лт – Люта ВБер, Мж – Міжгір'я Міжгір, Мрч – Мирча ВБер, Нгр – Негровець Міжгір, Ол – Олександрівка Хуст, Прч – Перечин, РПс – Розтоцька Пастіль ВБер, Рс – Росішка Рахів, Сн – Синевир Міжгір, ССт – Стара Стужиця ВБер, Ст – Стеблівка Хуст, Тн – Торунь Міжгір, ТПл – Тур'я Поляна Перечин, ТПС – Тур'я Пасіка Перечин, Трв – Тересва Тячів, Трн – Терново Тячів, Трц – Туриця Перечин, ЧПт – Чорний Потік Іршав, Чрн – Черна Виногр, ШЛ – Широкий Луг Тячів, Яс – Ясея Рахів.

Салат із вогурку давут' із крómпл'ом, із ус'áким дрúгим стрáвам. Мрч; Кулéшки з молокóм такíм вин:íм попойíм. Рс; Спеклá мáтí бублíк з мáком, та с'а хотíлі дítí побíти. Лкц; Варила м гиришлí з молоком. Жр; Бандуркы (картопля) з молоком. Мж; Д'íти ус'í л'убл'ат' уд^мтóпковати рíпу, токán із молокóм. Вн; У бл'удовí бýло пóвно гóлубц'у із мйáсом. Ст; Так л'убл'у галушкí з брýзл'ами з цукром. Трц; Найбóльше напекóт бобал'ók (невеликí вироби з тiста), закрúчóван'а абó там бáники з мáком, абó з мармарáдом, абó з^с сýром, абó з плáнками, ўже ж^м чим-нибúд', но хто мóже, то накладé. Дмш; Анú принеси ми дéцу абó двí зóрiўкы з^с пiр'ц'ом, най вiпiў, а може ми помóже. Íзк; Ой нáпiўс'а горiвочки, тó йí из^с корiн'ом. Рс. 8. Частини предметiв хатнього вжитку, приладдя, знаядь працi: Гóйч'отики сун' друт'ан'í и з мáшликом. Грд; Купiла маршúв с полáманым вúхом. ВБ; Бiлцеiў закр'íпл'уiўт пiдгóрницю з ошiйником; Дáйте ми куфэртку из бiйком (печатка). ВРк. 9. Частини посуду: Несúт тотi банки, зал'iзн'í так'í, з двомá вúхами за молокóм. Бг; Вáйлiнг – такóйе бл'úдо великóйе, такóйе крúглойе, ги тéпша та з вухóма. Чрн. 10. Частина рослини: Агá, йа йакú найшлá косiц'у, шо ис копáчиком. Крц; Тотó березóвиц'а. Мáлен'ко водí дáти та печí там березóву кору из^с сóком. Рс.

Досить поширеними в межах присубстантивних атрибутивних синтаксем є атрибутивні конструкції з орудним соціативно-посесивним, що виражає тимчасову ознаку предмета, наприклад: *Тепér' с'а пóхопили носiти сорочкí з вiкоченим ошiйком. Рс.*

Особливістю перерахованих типів атрибутивів у досліджуваних говірках є можливість супроводу іменниково-прийменникової сполуки з прикметником, на який припадає смислове навантаження, і який найбільшою мірою нейтралізує семантичні ознаки прийменника, наприклад: *Í бúли так'í фáйн'í тар'iлки памн'е^ттáйу ше бúли, та так'í с ус'éкими бúли узóрами. Бг.*

Орудний присубстантивний може виражати також атрибутивно-об'єктні відношення, наприклад: *Колí на бúру, то вiтерниц'а з грáдом, з дожд'óm. Влс.*

Розглянемо групу атрибутивних синтаксем з адвербіальною семантикою. Окрему групу становлять придієслівні синтаксеми у формі орудного відмінка з семантикою порівняння. Беззаперечним видається той факт, що іменник в орудному відмінку, який слугує для позначення способу дії через порівняння, виконуючи функцію обставини, тобто перебуваючи на першій (синтаксичній) стадії адвербіалізації, поповнює клас прислівників. В основі механізму виникнення атрибутивного значення орудного порівняльного придієслівного лежить метафоризація. Наведемо приклади атрибутивів порівняння у формі орудного відмінка в досліджуваних говірках: *Та колí с'а догадаiў, шчо за л'убку мáйу, вiдит ми с'а, шчо не хóжу, сóколом лiтáйу. Та заспiвáй, зашчeбéчи, най ти гóлос чúйу, та минí би с'и вiдiло, шо с тобóв ночúйу. Яс; Тече вода*

з-за города, тече вода клубком, ти ся бідо ни гоноруй моім давним лючком. Бчк.

Простежуємо широке коло прислівників із семантикою способу дії, що утворилися на основі форм орудного відмінка. Наведемо лише окремі атрибутивні синтаксеми в межах кожного з розрядів: а) назви способів виробничих процесів, які були характерні для регіону Закарпаття, наприклад: в'алом 'спосіб ловлі риби, коли рибалки стають в ряд і зганяють рибу в одне місце'. Будемé ймн'ати р'ыбы в'алом. Дв; Й'ак гн'али в'алом, та наймн'али мн'ого р'ыбы. Влх; г'узир'ом 'спосіб укладання снопів, коли нижню частину снопів викладають на край копиці'. Й'ак кладéш крист, та клад' снопы г'узир'ом на край. РПс; в'икотом (в'икотом, в'икотом) 'вихилясом (про спосіб тримання пили під час пиляння дерева)'. Кол'ис'а п'илит, п'илиц' с'а в'икотом; Пил'оу амер'іц'коу м'усай т'агн'ути в'икотом, аб'і ўсі зуби руб'али. Рс; Май в'икотом пили пил'оу. Рс; б) назви зовнішніх характеристик руху у просторі, наприклад: п'ішк'ом 'пішки'. У к'ожн'і В'ідр'іч'ки чот'іри к'іл'ометри п'іті п'ішк'ом. Бг; скоком 'про швидкий біг коня'. Скоком, коню, скоком, гур'і тим потоком, верб'ують'ся файні хлопці пуд моім боком. Влх; гат'олом 'швидко (про пересування людини)'. Иде гат'олом долі к'ірт'ям. Влс; гайт'ом 'швидким бігом (про переганяння худоби)'. Пом'али, ни гайт'ом гон'і тел'іц'ю; в) назви-характеристики результатів дії, наприклад: гор'іг'ойдом (г'ор'іг'ойдом) 'про дії людини, що призвели до безладдя'. Лиш'іла м х'іжу (хату) г'ор'іг'ойдом. Кл; брай'ом (брай'ом) 'про складання речей у великій кількості'. Такум д'бн'ці ташку напак'овала, г'ий брай'ом. Вн; г) назви узагальненої характеристики дії й ситуації загалом, наприклад: гор'ез'ником 'щось вчинити сміхом, чудом'. Прийш'ов дум'у гор'ез'ником. ТПл; бл'удом 'неправдиво про щось говорити'. Блудом в'ічно говориш. Лкц; г'айном-д'айном 'багато, розкішно жити (на широку ногу)'. Д'уже газдов'ав г'айном-д'айном. Прч; громад'ом, громад'ойу 'усією громадою (про спільні дії людей)'. Л'едви с'а громад'ом в'ід^мпров'адили з^с х'ати; К'ажут, громад'ойу, л'егше й бат'ка б'і^ети. Бг; ворок'ом 'гуртом (про спільну роботу)'. Кой ус'і – ворок'ом, та раз-два в'ізбир'али. Тн; г) назви зовнішніх характеристик особи чи тварини, наприклад: голяк'ом (г'ол'ак'ом) '(ходити) без одежі'. Г'ол'ак'ом х'одит. Крц; Г'ол'ак'ом х'одит п'одв'ору. Дв; змениш. голячк'ом. Уболоч'ис'а, ни ход'і гол'ачк'ом; б'абчат'ом (б'абчат'ом) 'про жінку, яка ходить у траурному одязі після смерті близької людини'. Ум'ер у н'ії от'іц', та б'абчат'ом х'одит'. Лкц; д) назви зовнішньої характеристики рослин, наприклад: к'орч'ом 'про дерево, що росте криво'. У К'ычери рост'е березин'а корч'ом. Тн; е) назви якісних характеристик окремих дій, наприклад: за одн'ім махом 'про сильний удар, що здатен щось розрубати'. З-за плеч'а г'ецн'ув та за одн'ім махом пер'ет'ав дрив'о; б'обом 'про вживання варених овочів тощо цілими'. К'аже, шо соб'і в тот'о нак'ладе б'обом фас'ол'і та з':іст ус'е.

У межах функційного поля орудного атрибутивного простежуємо і широке коло відмінкових форм іменників у ролі адвербіативів

із семантикою способу дії. До розряду назв способів виробничих процесів відносимо атрибутиви – прийменниково-відмінкові форми орудного, наприклад: з каміньом ‘про роботу у каменоломні’. Камін: *икі тоті булі л’уде, бан’ане (робітники у каменоломні), шо вічно з камін’ом р’обл’а*. Рс; з трактором ‘про роботу, що потребує перетягування вантажів’. У *бу́тин лі́пше йти́ з тра́ктором на ув’озку, йак из во́лы*. Сн; кўпками ‘спосіб посадки картоплі’. *Не та́к у вас кўпками (садять картоплю), а ў нас н’і, ў нас та́ким ... і там іде́мо йа́мка ў йа́мку, йа́мка ў йа́мку*. Бг; р’ад’о́ч’ками ‘спосіб посадки овочів’; *У р’ад’о́ч’ки, та́кі’ ота́к у, у гр’е́дку ў по́перек ... рад’о́ч’ками, сади́ли і ми поло́ли; карма́нч’іком ‘спосіб пошиття постолів’. А посто́ли та́к, туй, складу́т та́к, та туйе си́ййут іси́ййут, карма́нч’іком, іс посто́л’іў, а ўтуй тр’о́шки сбриска́йут та́к сбриска́йут*. Бг. Зовнішня характеристика руху в просторі може бути створена поєднанням його часової й просторової характеристики, наприклад: болот’о́м у те́мряві ‘про нележку дорогу вночі болот’яним шляхом’. *Ле́дві м вітала́нав боло́т’о́м у те́мр’аві; за́світом вели́ків ха́шчов ‘про нележку дорогу рано вранці глухим лісом’. Тов’ді фо́шит’єрка из’ хло́пчиками пйшла́ за́світом вели́ків ха́шчов*. Км. У розряді назв узагальненої характеристики дії і ситуації загалом представлені узагальнені характеристики, що можуть бути виражені підрядними означальними реченнями, наприклад: из’ тр’ома́ попа́ми ‘про відспівування померлої людини за участі трьох священників’. *Йак йа, – ка́же, – умру́ , а ти мене́ ма́йеш у́провадити из’ тр’ома́ попами*. *Йа, ка́же, – сисе́ заслужі́ў уд’м те́бе; шахра́йством ‘про дії у шахрайській спосіб’. Мно́гі зе́млу віправо́чували, шо шахра́йством від них відобра́ли; з в’ідзна́кою ‘про диплом, який дають відміннику навчання’. І зак’інчила́ з в’ідзна́кою, на кра́сній дипло́м зак’інчила*. Бг; сел’о́м ‘(щось робили) за участі усіх сільських жителів’. *Хот’і́ли го вікуп’овувати сел’о́м*. Рс. У межах розряду назв зовнішньої характеристики людини чи тварини функціонують атрибутиви, наприклад: из’ поў́ным бе́бехом (шлунком) ‘про худобу, що добре напаслася’. *Коро́ва прийшла́ из’ толо́кы из’ поў́ным бе́бехом*. Ізк; із відзначком ‘(про народження дитини з родимим п’ятном’. *Із відзначком може ся уродити дитина*. У групі назв зовнішньої характеристики рослин простежуємо атрибутивні синтаксеми у формі словосполучень іменника в орудному відмінку з якісним прикметником, наприклад: руж’о́вым цві́том ‘про рослину, що цвіте рожевим цвітом’. *Вод’а́нка цвіте́ руж’о́вым цві́том*. Тн; бі́лим цві́том ‘про рослину, що цвіте білим цвітом’. *Сис’ бур’а́н цвіте́ бі́лим цві́том*. Саме прикметник є виразником характеристики стану рослини в межах атрибутива і може функціонувати і без головного компонента, наприклад: жо́втом (жовтим) ‘про рослину, що цвіте жовтим цвітом’. *Бал’анкы́ – та́кі ко́сиц’і, круглі́н’кі, жо́втом цвиту́т*. Вн. У межах розряду якісних характеристик окремих дій, процесів, станів функціонують атрибутиви, наприклад: нога́ми укругі́ ‘про спосіб розміщення на ночівлю пастухів у колибі’. *Та на четі́н’і спйе, а та*

л'їжнич'ок йак майє та ўкрійєс'є, та ўс'ї гóлови у, тудá, ўс'ї ногáми ўс'ї ўкругї. Бг; из корїн'ом 'про виривання дерева разом з корінням'. Сис' бєган (огрядний здоровий чоловік) бы и бўка вырвав из корїн'ом. Клч; Вітер вівернуў дєрево з' корїн'ом. Рс; вóгником 'у вогні'. Богдáй тотá машїночка вóгником згорїла, повєзла т'а у чужїну, бим т'а ни від'їла. Рс (у прикладі з фольклору спостерігаємо повтор семантично близьких одиниць: вогником і згорїла, що підсилює характеристику, виражену атрибутивом); гóлосом 'про здатність гарно співати'. Йак Олєнка зáчне віспївувати та вікручувати гóлосом, та відит ми с'а, шо ангелї спївáють. Рс (у прикладі повтор семантично близьких одиниць гóлосом і віспївувати, а також порівняння зі співом ангелів підсилює характеристику, виражену атрибутивом); за глáсом 'спїваючи, без музичного супроводу'. Кїть собї поспївали, не треба мї гратї, я за своїм гласом можу танцьоватї. Лк; за кóждим слóвом 'про постійний повтор у розмові'. Пол'áнце (жителі села Поляни) за кóждим слóвом «бїгмє» кайут (кажуть). Рс.

Значну частину одиниць у межах поля атрибутивного орудного становлять метафоризовані словосполучення, що є результатом трансформації семантичних відношень: дія + знаряддя дії. Метафоризація словосполучень призводить до набуття синтаксею з семантикою знаряддя додаткової функції обставини способу дії. У приказках, зокрема на матеріалі українських говірок Закарпаття, представлено чимало одиниць, що набули функції придієслівних атрибутивів способу дії шляхом метафоризації, наприклад: Гарáзд с'а чоловіка дєржит вóлосом, а бїдá пóворозом; Не бозáр' тул'ко, а робї дїло, мєнше йазьїком, а бўлше рукáми. Лкц; Кид' мы бїли при вас, тыгдї бїло ни з йазьїком бїти, ай з' копачóм. Дмш; Трáктором орáти, ни мотїкоў махáти. Рс. Розглянута група є невичерпним джерелом народної мудрості, народного світобачення. Чимало метафоризованих форм орудного атрибутивного ми простежуємо у структурі фразеологізмів, наприклад: до горї дрїлом 'про перевернуті колоди плоту при лісосплавї'. Бўло шо й, до горї дрїлом йак дєрево, но алє вони оплáч'ували бо тот кўбик, так'ї держав'ї ўпóл'зу йшóў, водá принєсла, та л'удїн'ї платїли та тотó, йо. Бг; носом у гору 'бадьоро'. Б'и'л'ш на плéчах таї уперєт нóсом у гору. Бг; нє своїим гóлосом 'дуже голосно'. Напўдивс'а та закричáв нє своїим гóлосом; йак свин'á лїхом 'у швидкому темпі'. Так мнов хлóпци вїоштелїпали (потрусили) в тáнци, йак свин'á лїхом; ітї блудєсником 'блукати'. Ідї блудєсником, ідї, бо т'а не хóчу від'итї. Лкц; бїти пїском 'пастися, коли мало трави (про худобу)'. По голéчу бїє пїском корóва. Вн; бїтий мїхом у гóлову 'про розумово обмежену людину'; бїти собóў 'сумувати, страждати за кимось, за чимось'. Він раз ужє биў собóў биў, йак водá камїн'ом; Тот так ревє за д'їдом, так собóў бїє. Тн.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, атрибутиви у формі орудного відмінка в досліджуваних говірках характеризують широкий спектр різноманітних дій, ситуацій і зберігають

семантико-морфологічні зв'язки з вихідними словоформами, словосполученнями і реченнями. Вони можуть вступати в синоніміїні зв'язки з іменниками в інших непрямих відмінках або з дієслівними конструкціями у формі підрядних означальних речень. З конкретною предметною співвіднесеністю атрибутивів з семантикою способу дії у формі орудного відмінка пов'язана їхня властивість передавати змінну, тимчасову, ситуативну ознаку дій. Перспективою дослідження є повний опис атрибутивних функцій орудного відмінка в межах поля атрибутивності на матеріалі різних діалектних систем української мови.

Література

- Вихованець, І. Р. (1998). Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. К. : Наук. думка, 256 с.
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. & Русанівський, В. М. (1983). Семантико-синтаксична структура речення. К. : Наук. думка, 220 с.
- Городенська, К. Г. (1991). Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія. К. : Наук. думка, 190 с.
- Горпинич, В. О. (1999). Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посіб. К. : Вища школа, 207 с.
- Грицак, М. А. (2017). Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області / відп. ред. П. Ю. Гриценко. К. : КММ. Вип. 1. А – Б. 380 с.
- Гриценко, А. П. (1978). Прикметник в українській мові. К. : Наук. думка, 207 с.
- Загнітко, А. П. (2014). Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки : науково-аналітичне видання. Донецьк : ДонНУ, 464 с.
- Карпіловська, Є. А. (2006). Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика : підручник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 188 с.
- Кубрякова, Е. С. (1997). Части речи с когнитивной точки зрения. Москва : ИЯ РАН, ТГУ, 331 с.
- Кульбабська, О. В. (2010). Категорійна структура вторинної предикації: модульний курс : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 268 с.
- Межов, О. Г. (2011). Функціональні особливості атрибутивної мінімальної синтаксичної одиниці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр.* К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 7. С. 215 – 219.
- Слободинська, Т. С. (2014). Категорія атрибутивності в українській мові: особливі аспекти функціональної взаємодії. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 249 с.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2021 р.

Прийнято до друку 20.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

НАД ЛЕКСИКОЮ ТВОРІВ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-47-56

Микола Вербовий

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Криворізького державного педагогічного університету

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0366-4921>

У статті проаналізовано найголовніші лексичні особливості художніх творів Марка Кропивницького. Дослідник робить висновок, що драматург у своїх текстах використав слова чи окремі форми, характерні для степових говірок кінця XIX – початку XX ст. і переважно невідомі в такому оформленні або з подібною семантикою в суміжних говірках чи тогочасній літературній мові.

Аналіз номенів, зафіксованих у творах М. Кропивницького, зроблений із залученням до розгляду широкого фактичного матеріалу, вилученого з різноманітних лексикографічних, етнографічних джерел, а також художніх текстів інших авторів. Установлено, що лексичний склад творів Марка Кропивницького виявляє органічні зв'язки з лексикою насамперед суміжних полтавських та подільських говірок (ширше – зі східними й західними говірками української мови). Також відзначено, що проаналізовані слова засвідчують слідний вплив на степові говірки (як і на українську мову загалом) польської, російської та румунської мов; одне слово з-поміж досліджених, вірогідно, потрапило як українізм до білоруської мови.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що художні тексти драматурга зафіксували й зберегли оригінальні місцеві фонетичні, словотвірні чи семантичні деривати, що доповнюють і поглиблюють наші знання про загальні тенденції розвитку лексичних систем і (східних) українських говірок, і української літературної мови. Розгляд лише невеликої кількості слів (приблизно 20 номенів), що функціонують у художніх творах Марка Кропивницького, визначає перспективу подальшого дослідження з метою встановлення кількісного складу подібних назв і системного опису фонетичних, словотвірних чи семантичних особливостей у зв'язку з іншими говірками і тогочасною літературною мовою.

Загалом тексти М. Кропивницького є важливим джерелом до вивчення особливостей лексики і степових говірок, і української літературної мови початку XX ст.

Ключові слова: драма, лексична особливість, М. Кропивницький, «модні» слова, степові говірки.

The article analyzes the most important lexical features of Marko Kropyvnytskyi's works of art. The researcher concludes that the playwright in his texts used words or individual forms characteristic of the steppe subdialects of the late nineteenth - early twentieth century.

The analysis of words is made with the involvement of a wide range of factual material extracted from various lexicographical, ethnographic sources, as well as artistic texts of other authors. It has been established that the lexical composition of Marko Kropyvnytskyi's works reveals organic connections with the vocabulary of the adjacent Poltava and Podil dialects, and more broadly with the eastern and western dialects of the Ukrainian language. It is also noted that the analyzed words show a significant influence on the steppe subdialects and on the Ukrainian language in general Polish, Russian and Romanian. Thus, the study suggests that the playwright's literary texts recorded and preserved the original local phonetic, word-forming or semantic derivatives that complement and deepen our knowledge of general trends in the lexical systems of Eastern Ukrainian dialects and the Ukrainian literary language.

Consideration of only a small number of words (approximately 20 nouns) that function in the works of Marko Kropyvnytskyi, determines the prospects for further research to establish the quantitative composition of such names and a systematic description of phonetic, word-forming or semantic features in connection with other dialects and literary language.

It follows from the above that the texts of M. Kropyvnytskyi are an important source for the study of linguistic features and steppe subdialects, and the Ukrainian literary language of the early twentieth century.

Key words: drama, lexical feature, M. Kropyvnytskyi, «fashionable» words, steppe subdialects.

Вступ. Особливості лексичного складу мови творів Марка Кропивницького досі предметом спеціального дослідження не були. Попередній аналіз мови кількох драм дозволив нам дійти висновку, що драматург використав у своїх текстах слова, що залишилися поза увагою тогочасних мовознавців чи етнографів, як приклад можемо назвати номен *лободя́ник* «хліб з лободою»*. Відповідно, слід думати, що твори М. Кропивницького можуть виявитися важливим джерелом знань про склад і механізми функціонування лексичної системи степових говірок початку ХХ ст.

*Детальніше про назву див. Вербовий М. Особливості структури назв заміників хліба у говірках Криворіжжя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2021 (у друкарні).

Методи дослідження. У роботі застосовані традиційні для дослідження діалектної лексики описовий і порівняльно-зіставний методи.

Виклад основного змісту. У текстах М. Кропивницького, крім прикметника *глевкий*, відзначаємо ще й відприкметниковий іменник, причому обидва слова вживані з прямим та переносним значеннями, пор.: [Квасолиха]. *Гарний хліб, не глевкий. ... вийме з печі, розломе, замість випеченого – глевтяк!..* (Кр., т. 3, с. 158), [Деякі парубки]. *Молодий ще дуже! Хоч і повно в його голові розуму, так глевкий же ще той розум, – нехай зачерствіє!..* (Кр., т. 1, с. 67), *Голос за лаштунками: «Власе, гайда! Чуєш ти, запарений!..» Мовчи, бісів глевтяк, тут саме розклювалося* (Кр., т. 2, с. 288). В останньому реченні семантику номена *глевтяк* навряд чи можна пояснити як 'повільний у рухах, неповороткий (про людину)' (СУМ-11, т. 1, с. 80 – 81; СУМ-20, т. 3, с. 616), оскільки мова тут не про зовнішню характеристику персонажа – пор. *глевтяк* фам. 'опецькувата дитина' (СГНН т. 1, с. 233), – а про внутрішню, адже слова Власа є реакцією на голос, що належить нерозумній чи непотрібній людині, тобто дурню.

Характеристичним є й іменник *мачу́ла* (*машту́ла*) 'неотеса (о человекѣ)' (Гр., т. 2, с. 413, 414), обидві форми взяті зі Словника Д. Яворницького, тобто йдеться про регіональне утворення, що ввійшло до складу літературної мови 'про вайлувату, безхарактерну людину' (СУМ-11, т. 4, с. 656 – 657; СУМ-20, т. 8, с. 548), напр.: [Степан]. *Що ж: де жінка голова, там чоловік мачула! Я дивуюся, як ще Настя не наділа на Софрона очіпка, бо вона вже давно обернула його в бабу!..* (Кр., т. 2, с. 67). Номен *мачу́ла* вживаний у подільських говірках зі значенням 'особа (здебільшого жінка) з незграбно або товсто замотаною головою' (Мельничук, 1952, с. 85), а в полтавських відомий прикметник *мачулуватий* 'неповороткий, незграбний, нерозумний' (ЕСУМ, т. 3, с. 423).

Назва польського походження *шу́шваль* 'набрід' (ЕСУМ, т. 6, с. 497) в українській мові увиразнена суфіксом *-ок*: *шу́швало́к* (Полтавщина) (Гр., т. 4, с. 520). На Нижній Наддніпрянщині відомі обидві форми *шу́шваль* 'залишки у вигляді сухого листа чи сухих пелюстків поламаних стебел будь-яких рослин' і *шу́швало́к / шу́швальо́к* 'недорозвинений качан кукурудзи' (СГНН, т. 4, с. 251), пор. у подільських говірках *шу́швальо́к* 'пустий качан кукурудзи (результат поганого запилення)' (Мельничук, 1952, с. 98). М. Кропивницький уживає іменник із семантикою 'набрід': [Іван]. *Це я, тітко, добрий молодець, а то все шушваль!* (Кр., т. 1, с. 81; пор. СУМ-11, т. 11, с. 569). Українська назва з Кубані *шуваль* 'нехороші люди' (Ткаченко, 2008, с. 167), імовірно, виказує шлях постання форми *шваль* 'сволочь, сброд' (Ф., т. 4 с. 417).

У текстах М. Кропивницького знаходимо іменник *пеня* зі значеннями '1) напасть, бѣда; 2) придира, привязчивый человек' (Гр.,

т. 3, с. 106 – 107), пор.: [Демко]. *Оце зачепив пеню!* (Кр., т. 2, с. 523) і [Дорош]. *Та це нам пеня оцей бурсак!* (Кр., т. 5, с. 285). Пізніше Олена Курило відзначила номен *пиня* (*пеня*) ‘вперта людина’ (Мелітопольський повіт) (Курило, 1928, с. 29; ЕСУМ, т. 4, с. 371). Назва *пеня* – дериват од дієслова *пиніти*, ненаголошений голосний *и* у першому складі змінився на голосний *е* (ЕСУМ, т. 4, с. 336), пор.: *препятствие ‘притіка, притічина, перешкода, запінка, впин’* (Левченко, 1874, с. 173) ~ [Самроць]. ... *чоловік, як задуріє, то вже й нема йому зупину?..* (Кр., т. 2, с. 68), *серце, якь пыво молодеє грає; ему и впыну нема* (Степь, с. 45).

Іменник *миндрус* – похідний од *міндра* ‘чепуруха’, що запозичене «з молдавської мови» (ЕСУМ, т. 3, с. 462), напр.: [Векла]. *Прийде осінь, тоді й настійся, і намілуєся з своїм миндрусом... якщо він у тебе є* (Кр., т. 2, с. 349), [Химка]. ... *до Катрі щоночі, як тільки почне сутеніти, з’являється якийсь миндрус* (Кр., т. 4, с. 30). Суфікс *-ус*, зрозуміло, вказує на чужомовний та/або арготичний характер слова, пор. [Дяк]. *Таковий-бо дисциплінує, його же не преїдеши. Аще хто она дисциплінує зречеться, застанеться повік недовуком і четвероногим остолопом* (Кр., т. 5, с. 317) та (*ломоть хлѣба на языкѣ нищихъ*) – *мінтус* (Левченко, 1874, с. 173, 66; ще див. ЕСУМ, т. 3, с. 386), «діал. *голендер, голендус*, жарг. ‘гола людина’, *голенький*» (Дзендзелівський, 1991, с. 12).

Хитання у формі *миндрус* ~ *мидрус* (Кр., т. 1, с. 72) виказує сприйняття слова як чужого з походження, адже приголосний *-н-* осмислений як секундарний, пор. [Іван Павлович]. *Щоб уся ета процендура зразу, – іду або не іду!* (Кр., т. 1, с. 457), [Лукерія Сепановна]. *Дві мендали і два хрести отутечки на грудях висять; а один хрестик на шії* (Кр., т. 2, с. 273).

Номеном *скнипа* М. Кропивницький означає ‘скупу, жадібну людину’, напр.: [Денис]. *Авжеж, що знайдуться ще путяці, не всі такі скнипи, як ти?* (Кр., т. 2, с. 10), [Кіндрат Антонович]. *Опріч того, нехай всі знають, що я не скотина і не скнипа, як другі, і не зажеря який-небудь* (Кр., т. 2, с. 330). «Етимологічних словник української мови» визначає діалектне *скнип* ‘шкідлива комаха, паразит’ позикою з грецької мови (ЕСУМ, т. 5, с. 276; пор. Ф., т. 3, с. 643). Лаврентій Зазаній зафіксував форми *скніпа* (орфографічно *скніпа*) ‘мушка’ та *скны(п)* ‘комарь’ (Лексис, с. 79), відповідно, значення ‘скнара’ в іменнику *скнипа* є вторинним. Підтвердженням, здається, може служити білоруське слово *скнепа* ‘скнара, жмінда’, яке автори етимологічного словника вважають неясним, пов’язаним, можливо, або з балтизмом, або з українським дієсловом *скніти*. «Менш верагодная сувязь з рус. *скніпа* ‘вош’» (ЭСБМ, т. 12, с. 142). На наш погляд, семантика та зміна першого голосного в іменнику *скнепа* виказують українське походження назви в білоруській мові.

До іменника *зажеря* в обстежених текстах знаходимо варіант *прожеря*, напр.: [Кіндрат Антонович]. ... *нехай всі знають, що я ... не зажеря який-небудь* (Кр., т. 2, с. 330), [Явдоха]. *Я усе поїла.* [Конон].

Ач, *прожєря*, як тобі не завадило? (Кр., т. 2, с. 441). Обидва іменники спільного роду, пор.: *Н'їйák не" нагодуйу отогó прожєр'у* (СГНН, т. 3, с. 284), *жиритія (жеретія)* р. ч. і ж. 'ненажєра'. *Такий жиритія!* (на чоловіка). *Такá жиритія!* (на жінку) (Курило, 1928, с. 28). Назва *зажєря* утворена від дієслова доконаного виду *зажєрти* '2) Пожирать, пожрать, сожрать' (Гр., т. 2, с. 39). Борис Грінченко подає і номен *зажєра* '1) Обжєра. 2) Любєстятєльный, алчный кь богатствамь, ненасытный' (Гр., т. 2, с. 38) та вторинну експресивну форму *зажєрака* 'зажєра' (Гр., т. 2, с. 39). Іменник *зажєра* – похідний від форми недоконаного виду дієслова *зажєрати* (Гр., т. 2, с. 39), пор. «зажєрти. см. *зажєрати*» (Гр., т. 2, с. 38) та «зажєрти див. *зажєрать*» (СГНН, т. 2, с. 28).

Віддієслівний іменник *прожєря* 'прожєра' (Манжура, 1890, с. 190; Гр., т. 3, с. 465), імовірно, підтверджує нашу думку, пор. дієслово *прожєрати* 'проглатувать, проглотить; сожирать, сожрать, пожрать' (Гр., т. 3, с. 465) та слов'янізовано зросійщену форму з фольклорного тексту, напр.: *Цю ничь, каже, бабусю, привезе цыгань царивну нашому змиеви на прожєреніє* (Манжура, 1890, с. 31). Борис Грінченко українізує форму *прожєреніє*, записану Манжурою: *прожєрєння* 'пожраніє' (Гр., т. 3, с. 465). Насправді, слово побутувало на Катеринославщині, в ілюстрації до гасла *бабонюх* 'презрительное названіє ловеласа, любителя женщинь' сказано: *Ёго давно уже пора убити і собакам на прожєрєння оддати* (Я., с. 8; СГНН, т. 3, с. 284). Засвідчена в тексті казки форма *прожєра*, ймовірно, постала внаслідок діалектної зміни старого голосного *е* після шиплячого на *о*, пор.: *Ну, привівь прожєру, що вінь нась усіхь обьіть* (Чубинский, 1878, с. 122), *обжєра 'прожєра'* (Екат. г.). (Левченко, 1874, с. 86) та [Кукса]. *Так, як шашоль, точе серце тобі й душу* (Кр., т. 1, с. 167). Літературна форма *шашіль* закономірно продовжує неясне з походження слово *шашель* (ЕСУМ, т. 6, с. 392). Зміну голосного *е* після шиплячого також фіксують інші автори, напр.: *прошопотила дивчына* (Степь, с. 319), *жєсть 'жерсть, жєрсть* (лѣвоб.)' (Левченко, 1874, с. 40), *обжєрливый 'прожєрливый'* (Харьк. губ.) (Левченко, 1874, с. 86), *жадный 'зажєрливый'* (Левченко, 1874, с. 38). Форма прізвища *Прожєрко* [КТКР, с. 537], імовірно, походить од назви **прожєр(я)*, пор. *прѣжєра* 'обжєра' (Панас Мирний) (Гр., т. 3, с. 466).

У драмі «Замулені джерела» вжито рідкісний іменник: [Яків]. *Послушай, ти, бардадим! Ти што ж тут задумав безпокойствія уночі?* (Кр., т. 2, с. 421). Номен *бардадим* 'росла людина; здоровило' (ЕСУМ, т. 1, с. 141) збережений у Кривому Розі як прізвище (КТКР, с. 39), а в українських говірках Кубані й нині функціонує слово *бардадым* '1. жмых, остающийся при изготовлении вина. 2. верзила, король в карточной игре' (Ткаченко, 2008, с. 72; пор. Трубачев, 2004, с. 746 – 748).

Так само один раз відзначимо й номен *віскряк* 'сопляк' (ЕСУМ, т. 1, с. 404): [Малашка]. *ТЬфу!.. Паскудний віскряк якого гвалту накоїв!..* (Кр., т. 4, с. 31). У степових говірках ХІХ ст. відомий прикметник *віскрівий* 'шмаркатий' (СГНН, т. 1, с. 182), 'сопливий' (ЕСУМ, т. 1, с. 404). Зміну *віскрівий* ~ *визгрьвий* слід розуміти як індивідуалізацію мовлення персонажа («жида») у фольклорному тексті (ще *покганый*): *А такый, шо якъ умыеся на схидъ сонця зъ ёго, то будешъ такый хоросый, хоросый; а якъ умыеся на зори, то зробыся такый визгрьвий та покганый* (Манжура, 1890, с. 45). Нині в говірках Нижньої Наддніпряни іменник *віскряк* побутує зі значенням 'бурулька' (СГНН, т. 1, с. 182), пор. подільське *сѡмпиль* 'бурулька (льодова), перен. сопля' (Мельничук, 1952, с. 93).

Регіональною є назва *огар* 'неохайна, обшарпана людина', що постала як «результат видозміни слова *угара* 'зірвиголова'» (ЕСУМ, т. 4, с. 152): [Антон]. *Погано пан пише! Ну, а я свого огаря трохи гнудая!* (Кр., т. 1, с. 170). Пізніше слово зафіксував на Полтавщині В. Ващенко (ЕСУМ, т. 4, с. 152), пор. прізвище *Огаренко* (ТНKR, с. 473).

Іменник *слоква* продовжує північну форму *слакв́а* 'погана погода, переважно сніг із дощем; сльота, мокротеча' (Лисенко, 1974, с. 197), що є адаптацією полонізму *ślakwa* 'сльота; дощ із снігом' (ЕСУМ, т. 5, с. 295), напр.: [Денис]. *Ну й чого ти чіпляєся, чого лізеш в вічі, як та слоква?* (Кр., т. 2, с. 10). Заступлення у степових говірках первинного голосного *a* вторинним *o* ми схильні пояснити відштовхуванням од акання. Форми на зразок *помещик* ~ *памещик*, *карман* ~ *корман* підтверджують сказане: [Самроць]. *Кум-лавошник зробе мене помещиком, бо вже мені міщанське коліно надоїло!* (Кр., т. 2, с. 27) та [Денис]. *Одним лицем: памещик, – о!* (Кр., т. 2, с. 14). Номен *поміщик* запозичений з російської мови і пов'язаний з *мѣсто* 'місце' (ЕСУМ, т. 4, с. 509), збереження етимологічного голосного в назві *помещик* ~ *памещик* зумовлене говірковою формою *мѣсто* 'місце' (Курило, 1928, с. 28; Вербовий, 2011, с. 99). Пор. інший росізм *палисад* (Ф., т. 3, с. 192) у степових говірках *хата не проста и зъ полисадомъ на вкругы* (Степъ, с. 106). Походження форми *карман* 'кишеня; торбинка біля пояса у жінок; частина плуга' «остаточно не з'ясоване» (ЕСУМ, т. 2, с. 394), пор.: [Писар]. *Бросився до кормана одного-другого і сообразив, што не інакше, как у вас позабіл свою портабачницю* (Кр., т. 3, с. 288) і в тексті пісні *Та полапав у карманці* (Кр., т. 1, с. 70). Розглядану зміну фіксує й назва настоянки *колганівка*, напр.: [Суховій]. *Винеси мерщій хоч колганівки, хоч перчівки* (Кр., т. 5, с. 313), [Хведора]. *Вточила колгановки* (Кр., т. 5, с. 314). Найперше відзначимо хитання між голосними *i* та *o* в закритому складі, і вкажемо, що форми з вторинним голосним *o* в першому складі дослідники не фіксують (Гр., т. 2, с. 210; ЕСУМ, т. 2, с. 348–349). З інших назв *горілки* в текстах драматурга вкажемо дериват од іменника *чай*: [Панас]. *Поки чай, вип'ємо чайхи!* (Кр., т. 1, с. 139). Ще пор. розширення

традиційної формули: [Бичок]. *Милості ж прося хліба-солі одкушати й чаю-сахару одпити* (Кр., т. 1, с. 457).

Окремо зупинимося на так званих «модних» словах, до яких, без сумніву, належить іменник *машина*, перейнятий з російської мови: *машина* = *машина* (УмСп, т. 2, с. 95), *машина* 'машина' (Гр., т. 2, с. 413) та пор. *махіня* (ЕСУМ, т. 3, с. 419). М. Кропивницький уживає цей номен зі значенням 'вигадка': [Борис]. *Може, з п'яних очей і справді наговорив якої нісенітници!* [Горнов]. *А я думаю, брат, що це якась машина* (Кр., т. 1, с. 423). Проте іменник використаний здебільшого в складі фраземи *підвести машину* 'щось вигадати', напр.: [Горнов]. *Чудову машину підвели, намоглись дівчину з світу звести!* (Кр., т. 1, с. 434), [Палагея Митровна]. *Ну я ж їй підстрою штучку, я їй підведу машину!* (Кр., т. 4, с. 323).

Ще одним модним словом є назва *механіка*: [Іван Павлович]. *Так уранці сходимо до волості і всю там механіку нащот условія...* (Кр., т. 1, с. 458).

Драматург, окрім традиційної для української мови форми *слюсар* (ЕСУМ, т. 5, с. 313), подає ще й новішу *слісар*, що є позикою з російської мови, напр.: [Влас]. *У них свої шевці, кравці, столяри, ковалі, слюсарі...* (Кр., т. 2, с. 322), *Бо волосний писар, / што в слюсарні слісар* (Кр., т. 1, с. 185). Під впливом вторинної форми у власне українському дериваті *слюсарня* (УмСп, т. 4, с. 38) відбулося вирівнювання голосного, пор.: *Бо волосний писар, / што в слюсарні слісар* (Кр., т. 1, с. 185) та [Роман]. *Спершу робитиму поденно: хоч на чавунці чи в якій слісарні, а потім, може, й на свою майстерню зіб'юсь* (Кр., т. 2, с. 515).

Російзм *слісар* відомий в українській мові з кінця XVII ст., напр.: *Юханъ Старий и синъ его (пропускъ) слѣсар* (АКСГУ, с. 11), у тексті казки, записаному на Полтавщині: *Той слисарь одбив замок біля сундука, батько виняв те плаття и дав їй* (Рудченко, 1869, с. 98). Уведене оповідачем у речення ще й слово *сундук* виказує, що обидва іменники пов'язані не з сільським побутом. Показово, що П. Білецький-Носенко до українського іменника *слюсарь* (і похідних) подає російський відповідник *слѣсар* (похідні теж із ятем) (Б.-Н., с. 333). Орфографія слова, як думаємо, сперта на говіркову форму *слісарь*, яку укладач словника, імовірно, вважав чужою. Пізніше Михайло Комаров указав «Лівобережну Україну» як територію побутування форми *слісарь* (УмСп, т. 4, с. 39). Іменник збережений як прізвище *Слисаренко* (КТКР, с. 608), форма *Слесаренко*, зрозуміло, має бути пізнішою.

До давніх належить і форма родового відмінка іменника жіночого роду *кріви*, напр.: [Хівря]. *А милій, бодай вже він криви гарячої напився, у печінках сидить!..* (Кр., т. 1, с. 522). Навіть якщо знехтувати цим прикладом як усталеною конструкцією (прокляття), що цілком може утримувати у своєму складі стару лексему, то інший приклад виказує, що форма з кореневим голосним *і* на початку XX ст. у степових говірках була ще живою: [Гніт]. *Кров налягла на груди...* та *Уранці повну жменю*

чорної **кріви** виплював... (Кр., т. 3, с. 323). Тексти XVIII ст. засвідчують живомовний характер слова, напр.: *немалою язвою у голову заразила же в(ь) весь кровю облився и если бы люде не угамовали крѣвъ* (ДДГ, 50 – 51), *удари(л) рапиромъ по головѣ и ро(с)тяль голову до кривѣ* (ДДГ, 179). У східнополіській говірці на початку 60-х рр. XX ст. дослідник фіксував форми *кров* : *крів* (Зеленько, 1990, с. 46).

Марко Кропивницький знає форми *кривавиця* ~ *кровавиця* ([Захарко]. *Отже, так-таки й зроблю, як надумав, то хоч моя кривавиця не пощезне марно* (Кр., т. 2, с. 163) та [Андрій]. *Я не крадене продаю, а свій піт, свою кровавицю!* (Кр., т. 1, с. 457)). Пор.: [Соцький]. *... як малость розкров'янив ...* (Кр., т. 2, с. 489) та *жупанокъ ввезь окрова(в)ленни(й) и подертти(й)* (ДДГ, 179).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поданий матеріал дозволяє стверджувати, що лексичний склад творів Марка Кропивницького виявляє органічні зв'язки з лексикою насамперед суміжних полтавських та подільських говірок, водночас тексти драматурга зберегли оригінальні місцеві фонетичні, словотвірні чи семантичні деривати, що доповнюють і поглиблюють наші знання про загальні тенденції розвитку лексичних систем східних українських говірок і української літературної мови. Відзначимо, що проаналізовані слова засвідчують впливи на степові говірки польської та російської, а також румунської та білоруської мов.

Отже, констатуємо, що тексти М. Кропивницького – важливе джерело до вивчення мовних особливостей і степових говірок, і української літературної мови початку XX ст.

Література

- Вербовий, М. (2011). Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області. *Ucrainistica*. Зб. наук. пр. Вип. 9. Кривий Ріг, С. 99 – 124.
- Дзензелівський, Й. О. (1991). Спостереження над народною етимологією в українській мові. *Дослідження з української діалектології*. К., С. 6 – 46.
- Зеленько, А. С. (1990). *Методичні вказівки з діалектології української мови*. Луганськ, 80 с.
- Курило, О. (1928). *Матеріали до української діалектології та фольклористики*. К., 136 с.
- Левченко, М. (1874). *Опыт русско-украинского словаря*. Киев, 188 с.
- Лисенко, П. (1974). *Словник поліських говорів*. К., 260 с.
- Манжура, И. (1890). Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 2. Вып. II. Харьков, С. 1 – 194.

- Мельничук, О. С. (1952). Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області). *Лексикографічний бюлетень*. Вип. П. К., С. 67 – 98.
- Рудченко, И. (1869). *Народные южнорусские сказки*. Вып. 1. Киев, 220 с.
- Ткаченко, П. И. (2008). *Кубанский говор. Опыт авторского словаря*. Краснодар, 288 с.
- Трубачев, О. Н. (2004) *Труды по этимологии: Слово. История. Культура*. Т. 1. Москва, 800 с.
- Чубинский, П. П. (1878). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край*. Т. 2. Петербург, 688 с.

Джерела та їх умовні скорочення

- АКСГУ – Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / ред. В. Л. Модзалевский. Черниговъ : Типография Г. М. Веселой, 1914. 141 с.
- Б.-Н. – Білецький-Носенко, П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1966. 423 с.
- Гр. – Грінченко, Б. Словарь української мови (Т. 1 – 4). К., 1907 – 1909.
- ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. К. : Наук. думка, 1993. 392 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови у 7 т. (Т. 1 – 6) / Голов. ред. О. С. Мельничук. К. : Наук. думка, 1982 – 2012.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (Т. 12) / Гал. рэд. Г. А. Цыхун. Мінск : Беларуская навука, 2008. 366 с.
- Кр. – Кропивницький М. Твори в шести томах (Т. 1 – 6). К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958 – 1960.
- Лексис – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1964. С. 23 – 89.
- СГНН – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини (Т. 1 – 4). Запоріжжя : Комунар, 1992.
- Степъ. Херсонський беллетристичний збірникъ. Херсон, 1886. СПб., типография В. С. Балашева, 1886. 392 с.
- СУМ-11 – Словник української мови. 11. К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
- СУМ-20 – Словник української мови. 20 (Т. 1 – 9). К. : Наук. думка, Український мовно-інформаційний фонд, 2010 – 2018.
- КТКР – Квартирные телефоны Кривого Рога. Симферополь : Таврия, 1977. 808 с.
- УмСп – Уманець, М. (Комаров М.), Спілка А. Словарь російско-український (Т. 1 – 4). Львів : друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1893–1898.
- Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1986 – 1987.

Я. – Яворницький, Д. І. Словник української мови (Т. 1). Катеринослав : Слово, 1920. 412 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2021 р.

Прийнято до друку 19.11.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ВАРІАНТНО-СИНОНІМІЙНІ РІЗНОВИДИ
ЗАГАЛЬНОВЖИВАНИХ ФРАЗЕМ У ТВОРАХ М. РУДЕНКА
(лексичні, морфологічні та фонетичні)**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-57-66

Ірина Глуховцева,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української філології та журналістики

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

У статті проаналізовано варіантно-синоніміїні різновиди загальноновживаних фразем, ужиті М. Руденком, визначено їхнє функційне навантаження в структурі художнього тексту. Предметом розгляду є модифіковані одиниці, які утворюють із кодифікованими формами варіантні чи синоніміїні пари.

У прозових творах автор нерідко вдається до використання варіантів загальноновживаних кодифікованих фразеологічних одиниць або їхніх синоніміів. У науковій літературі, на жаль, немає чітких критеріівв розмежування варіантів та синоніміівв фразем. Услід за В. Ужченком, використовуємо терміни варіантно-синоніміїйна пара (пара фразем, що перебувають у синоніміїїних відношеннях чи розглядаються як варіанти) або варіантно-синоніміїїний різновид фразеологічної одиниці (різновид загальноновживаного вислову, що є його варіантом або синонімом). Виникнення цих одиниць фразеологічної системи пов'язане переважно з субституцією одного структурного складника вислову іншим. Найчастіше у стійкому сполученні слів замінено дієслово (таких фразем нараховуємо 19), рідше – іменник (15 одиниць). Можуть замінюватися також прикметники чи дієприкметники, займенники.

М. Руденко майстерно використовує відомі прийоми творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору. Передусім автор удається до розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність. Актуалізуючи висловлення, письменник скорочує компонентний склад фраземи, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми і цим інтригує читача. Загальний зміст цілісного образу фраземи автор нерідко передає описово, чим створює новий вислів.

Формальні варіанти М. Руденко уводить рідко, однак у художніх текстах знаходимо морфологічні та фонетичні варіанти загальноновживаних фразем.

Ключові слова: варіантно-синоніміїйна пара, варіантно-синоніміїїний різновид, модифікат, модифікація, фразеологічна одиниця.

The article analyzes the variant-synonymous varieties of commonly used phrases used by M. Rudenko in his works, determines their functional load in the structure of the literary text. The subject of consideration are modified units that form variant or synonymous pairs with codified forms.

In prose works, the author often uses variants of commonly used codified phraseological units or their synonyms. In the scientific literature, unfortunately, there are no clear criteria for distinguishing between variants and synonyms of phrases. Therefore, following V. Uzhchenko, we use the terms variant-synonymous pair (pair of phrases that are in synonymous relations or are considered as variants) or variant-synonymous type of phraseological unit (a type of commonly used expression that is its variant or synonym). The emergence of these units of the phraseological system is mainly due to the substitution of one structural component of the expression to another. Most often in a stable combination of words the verb is replaced (there are 19 such phrases), less often the noun (15 units). Adjectives or verbs, pronouns can also be replaced.

M. Rudenko skillfully uses also known methods of creative comprehension of phraseology in the fabric of a work of art. First of all, he resorted to expanding the component composition of a stable combination of words, so that the newly introduced author's words complicate the traditional formula of phraseology, while enhancing their expressiveness. By actualizing the statement, the author reduces the component composition of the phrase, because a short version of the phraseology involves knowledge of a more complete form and thus intrigues the reader. The general meaning of the whole image of the phrase is often conveyed by the author descriptively, which creates a new expression.

M. Rudenko rarely introduces formal variants, but in artistic texts we find morphological and phonetic variants of commonly used phrases.

Key words: variant-synonymous pair, variant-synonymous variety, modification, modification, phraseological unit.

Вступ. Варіантність фразеологічних одиниць (ФО) завжди привертала увагу науковців, адже здатність вислову до вираження емоційних станів людини нерідко набуває різних відтінків навіть при заміні одного компонента сталого виразу. Тому варіюванню стійких сполучень слів присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених.

При визначенні сутності варіантів лінгвісти передусім називають їх різновидами, звертаючи увагу на спільність фразеологічного значення при наявності різних одного або двох компонентів («Фразеологічні варіанти – це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури» (Скрипник, 1973, с. 122)),

незмінність структури фразеологізму за умови варіювання її значення (семантичні варіанти) та змінність структури при сталості значення (структурні: лексичні, структурно-граматичні – фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні) (Телия, 1972, с. 57), конотативні відтінки семантики або ж загального денотативного значення, особливості образності (Артеменко, 2011, с. 39). Не випадково В. Мокієнко стверджує, що поняття варіанта фразеологізму вчені зазвичай подають на фоні тотожності його цілісного значення або образу (Мокиєнко, 1989, с. 26).

За В. Ужченком та Д. Ужченком, – це «лексико-граматичні різновиди фразеологічних одиниць, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їхнього порядкового розташування та граматичних форм» (Ужченко, Ужченко, 2007, с. 106).

При розрізненні типів фразеологічних варіантів виділяють лексичні, граматичні (формальні) і лексико-граматичні, або змішані (Скрипник, 1973, с. 122); лексичні, морфологічні, словотвірні, квантитативні, видові, змішані (Алефиренко, 2009, с. 74); лексичні, структурно-граматичні, орфографічні, синтаксичні, квантитативні, стилістичні та комбіновані (Назарян, 1987, с. 228 – 231). В. Мокієнко стверджує, що формальні варіанти можуть мати акцентуаційні, фонетичні відмінності, морфологічні варіанти зазвичай зведені до двох типів – парадигматичних і словотвірних, лексичні варіанти – це трансформація нарізно оформленої, але семантично цілісної одиниці (Мокиєнко, 1989, с. 30 – 32).

Проте і в наш час лексичні варіанти ФО нерідко не визнають чимало вчених, називаючи їх синонімами. Так, Н. Бабич і О. Федоров категорично проти варіантності, бо «будь-яка лексична заміна змінює характер образності фразеологізму, його оцінне й емоційне забарвлення» (Бабич, 1970, 1971; Фёдоров, 1973, с. 20). Отож будь-яку зміну лексичних компонентів вони трактують як фразеологічну синонімію.

Розмежування варіантних різновидів одного стійкого сполучення слів і фразеологізмів-синонімів є в наш час однією з найсуперечливіших проблем у фразеологічній науці. Однак В. Мокієнко виділяє фраземи-синоніми (мають синонімічні компоненти) й окремий тип лексичних варіантів фразеологізмів, у яких слово-замінник не є синонімом, але належить до тієї ж тематичної групи лексики (Мокиєнко, 1989, с. 33 – 34).

Невпорядкованість термінології, спірність питання про сутність та особливості фразеологічних синонімів та варіантів, особливий статус варіанта, якщо йдеться про ареальні фразеологізми, дозволили В. Ужченку послуговуватися таким поняттям, як варіантно-синонімічна група, під якою вчений розуміє «таке смислове об'єднання фразеологічних одиниць, котрі у своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифікуються близькими за значеннями синонімічними

інваріантами, часом із широким набором варіантів» (Ужченко, 2003, с. 115). У роботі ми також послуговувалися цим терміном.

Мета дослідження – проаналізувати варіантно-синонімії різновиди загальноживаних фразем, ужиті М. Руденком у своїх творах, визначити їхнє функційне навантаження в структурі художнього тексту. Предметом розгляду є модифіковані одиниці, які утворюють із кодифікованими формами варіантні чи синонімії пари.

Методи дослідження. Зібраний фактаж актуалізовано описовим методом з використанням прийомів компонентного й семантичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У творах М. Руденка, де фразеологізмам належить одне з важливих місць у створенні образності, використано велику кількість загальноживаних кодифікованих фразем в усталеній формі. Нашу увагу привернули стійкі сполучення слів, які по відношенню до загальноживаних є модифікатами, що їх використав письменник для більшої експресивності художнього тексту.

Найбільшу групу модифікатів становлять одиниці, у яких замінено один із компонентів стійкого сполучення слів. До них відносимо фраземи, у котрих одне дієслово замінено іншим: **сухим із води вилазити** ‘будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим’. *Вони тебе втоплять, а самі сухими із води вилізуть* [ОБ; с. 216]. Пор.: **виходити сухим із води** ‘те саме’ [ФС I, с. 111].

Зазвичай стійкі сполучення слів, імовірно, змінено у зв’язку з тим, що їхні модифікати мають більший емоційний потенціал (**жаліти власну шкіру** ‘старатися робити щось тільки для себе, піклуватися про свої інтереси’. *Або він пожаліє власну шкіру – і Олеся неминуче загине* [ОБ; с. 343]. Пор.: **дбати про свою шкіру** [ФС I, с. 224]; **горбатити спину** ‘важко працювати’. *Але скільки ж їй, горопашній, доводиться спину горбатити, аби прогудувати себе й брата!* [УЧД; с. 93]. Див.: **гнути спину** [ФС I, с. 175]); більш точно відображають бачення автора при найменуванні дії (**падати в прірву** ‘зазнавати краху, терпіти невдачу; рушитися’. *Він не захоче падати в прірву* [ОБ; с. 230]. Див.: **летіти в прірву** [ФС I, с. 421]); точніше відтворюють ситуацію мовлення та психологічні особливості автора репліки (**втрачати терпець** ‘зникла будь-яка можливість витримувати що-небудь, остаточно втрачено спокій, душевну рівновагу’. *Повторюю: чого ви хочете від мене? – втрачаючи терпець, проїдив крізь зуби Володимир* [ОБ; с. 235]. Див.: **терпець увірвався** [ФС II, с. 880]).

Заміна одного компонента іншим, синоніміїним, веде до посилення образності висловлювання (**гедзь вжалив** ‘хто-небудь дуже нервує, перебуває в невірноваженому стані, проявляючи впертість, химерність’. *Чого розгнівалася Неля, який гедзь її вжалив?* [ОБ; с. 291]. Див.: **гедзь укусив** [ФС I, с. 171]; **думки роються в голові** ‘хто-небудь постійно,

напружено думає про щось'. *Напевне, думав зараз не про морські глибини – в його голові роїлися інші думки* [ОБ; с. 201]. Див.: **думки снуються в голові** [ФС I, с. 272]); більш точної передачі психологічного стану, зокрема близького до розпачу (**товктися головою об стіну** 'перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу'. *Цілий тиждень товкся головою об стіни, а не знайшов* [ОБ; с. 114]. Див.: **битися головою об стіну** [ФС I, с. 27]; **казитися від жиру** 'вередувати, капризувати, живучи розкішно, без труднощів'. *Він, видно, малювати вміє. Але... Чого їм бракує? Вони тепер від жиру казяться* [ОБ; с. 4]. Див.: **біситися з жиру** [ФС I, с. 33]).

Іноді слово-синонім, ужите в модифікованому стійкому сполученні слів, більш нейтральне (**затуляти очі** 'навмисне не помічати чогонебудь, не звертати уваги на щось'. *Мабуть, завжди так буває: якщо людина привчила всіх до того, що на її недоладності слід затуляти очі, – чи, може, хильне зайвого, чи в шлюбних стосунках у неї негаразд, чи все те разом, – ніхто її вчинками вже й не дивується* [ОБ; с. 64]. Див.: **заплющувати очі** [ФС I, с. 316]).

Нерідко в новоствореному письменником стійкому сполученні слів використано відомий образ, співвідносний з тим, що є основою загальноновживаного вислову (**душа скаламучена** 'хто-небудь втратив спокій, душевну рівновагу, стриманість, перестав контролювати свої дії'. *Володимир намагався говорити спокійно, та Сашко бачив, що вся душа його скаламучена* [ОБ; с. 267]. *Душа в нього скаламучена* [ОБ; с. 4]. *Його палкі слова скаламутили її душу* [ОБ; с. 254]. Див.: **душа замутилась** [ФС I, с. 278]).

Антропна метафора, що була основою однієї фраземи, може стати поштовхом для утворення іншої (**душа світиться** 'хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось'. *Ніколи ми не розгадаємо, чому душа людська світиться саме в очах – вся вона висвічується, до своїх таємних глибин* [ОБ; с. 143]. Див.: **душа радіє** [ФС I, с. 277]).

При заміні іменникових компонентів фраземи спостережено добір іменника з більш конкретним значення замість субстантива з більш загальним або навпаки (з **води та в полум'я** 'від однієї небезпеки та до іншої, з однієї біди в іншу, ще гіршу'. *Втікачі непомітно вилізли з води, перебігли по під платформою і невдовзі, лежачи на узліссі, зважували ситуацію: куди дме вітер і в якому напрямку слід їм рушати, щоб не вскочити із води та в полум'я?...* [УЧД; с. 30]. Див.: з **дощу та під ринву** [ФС I, с. 268]; **на обличчі написано** 'відразу видно, помітно щонебудь із зовнішнього вигляду когось'. *Тому, що в тебе все на обличчі написано* [ОБ; с. 216]. *Це було виразно написано на його обличчі: подивіться, який я інтелігентний* [ОБ; с. 266]. Див.: **на лобі (на чолі) написано** [ФС II, с. 531]); заступлення загальноновживаної назви історизмом (**сім кіп гречаної вовни** 'багато зайвого, безглузлого'. *Заїхав до неї, наговорив сім кіп гречаної вовни* [ОБ; с. 337]. Див.: **сім мішків**

гречаної вовни і всі неповні [ФС II, с. 809]; іменника з конкретним значенням на абстрактний іменник: **тягар з душі впав** ‘відпали турботи, не стало обтяжливих обов’язків у кого-небудь’. *Ксеня відразу ж пожвавішала, з її душі наче впав тягар* [ОБ; с. 222]. Див.: **тягар з плечей упав** [ФС II, с. 905]).

Значний стилістичний потенціал мають фраземи, образними конкретизаторами яких є іменники, природні для високого стилю, ужиті замість стилістично нейтральних: **птах високого польоту** ‘людина, яка займає значне становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив у якомусь колективі’. *О-о, це птах високого польоту!* [ОБ; с. 79]. Див.: **птиця високого польоту** [ФС II, с. 716]. Іноді об’єктом заступлення є суміжні поняття (**вилазити ребром** ‘погано кінчатися, мати погані наслідки для кого-небудь’. *А воно, бач, яким ребром вилізло* [ОБ; с. 239]. Див.: **вилазити боком** [ФС I, с. 94]; **як сало без солі** ‘чогось не вистачає’. *Яке без самолюбства змагання, як сало без солі* [ФС; с. 553]).

Зрідка субституція репрезентована іменниками-синонімами: **скрутити роги сатані** ‘подолати, подужати будь-кого’. *Якщо Бог всемогутній, чому він не скрутить роги сатані?* [ОБ; с. 123]. Див.: **скрутити роги самому чорту** [ФС II, с. 821]; **не від світу цього** ‘не такий як усі; особливий, незвичайний, дивний’. *Інколи Медун і сам розумів, що він виглядає дивакувату – люди завжди усміхалися йому вслід: мовляв, не від світу цього!* [ОБ; с. 191]. Див.: **не від миру сього** [ФС I, с. 488].

У кількох випадках засвідчено заміну одного займенника іншим чи словом іншої частини мови: **не мати під собою ґрунту** ‘почувати себе невпевнено’. *Тепер я перечитував роман «Нікуди» з подивом і вдячністю: іще в середині минулого століття Лесков розгледів, що ідеї комунізму не мають під собою реального ґрунту, бо взагалі не відповідають людській природі* [УЧД; с. 107]. Див.: **мати ґрунт під ногами** ‘почувати себе твердо, впевнено, незалежно’ [ФС I, с. 472]; **після мене хоч потоп** ‘байдуже, що буде потім, майбутнє не цікавить кого-небудь’. *І тільки серед людей трапляються індивідууми, яким до цього байдуже: після мене хоч потоп...* [ОБ; с. 233]. Див.: **після нас хоч потоп** [ФС II, с. 682].

Субституція прикметників (зрідка – дієприкметників) має характер синоніміїної. У цьому випадку для автора було важливим наблизити художній дискурс до тих життєвих обставин, про які йшлося в тексті. Тому обрані митцем синоніми до усталених у складі фраземи іменників відповідають мовленнєвій ситуації, що склалася. Якщо він вкладав репліку у уста священника, що говорить нещиро, то природною є заміна прикметника *святий* на *праведний*: **праведне діло** ‘благородна, позитивна справа’. *Називайте себе як завгодно, аби діла ваші були праведні* [ОБ; с. 123]. Див.: **святе діло** [ФС I, с. 247]. При описі побутових умов життя людей письменник слово *насиджений* замінює

дієприкметником *обжитий*: **обжите гніздо** ‘житло, місце, де хто-небудь проживав тривалий час’. *Погляд знову упав на скриню, під серцем ворухнувся давній знайомий – холодний, слизький вужака, що вмів згортатися у непорушний клубочок, робився майже непомітним, але, бач, не хотів кидати обжитого гнізда* [ОБ; с. 164]. Див.: **насиджене гніздо** [ФС I, с. 175]. Прагматичними намірами позначене вживання *прозорий, світлий* замість *щирий*: **прозора душа** ‘про людину позитивних якостей, з гарним характером, вдачею, добрими намірами’. *І силкується він тепер батьківську криницю захистити, але знає, добре знає, що відлетить її світла, прозора душа разом з його грішною душею...* [ОБ; с. 137]. Див.: **шира душа** [ФС I, с. 282]; **світла душа** ‘про людину з позитивними якостями’. *І силкується він тепер батьківську криницю захистити, але знає, добре знає, що відлетить її світла, прозора душа разом з його грішною душею...* [ОБ; с. 137]. *Володимир ніколи не чув від брата грубої лайки – жила в родині Медунів та народна шана до слова, яка властива світлим душам* [ОБ; с. 260]. Див.: **шира душа** [ФС I, с. 282]. Здійснюючи таку заміну, митець слова включає різні види актуалізації всього фразеологізму або його частин. При цьому кількість компонентів фраземи не змінюється, структура не руйнується, але з’являється можливість дефразеологізації словосполучення.

Прагненням посилити експресію висловлення, уточнити думку викликана заміна *залізний* на *дротяний*, *важкий* на *тяжкий* і навпаки: **нерви не дротяні** ‘твердий, сильний характер, сильна воля’. *І хоч не вони з Іваном у цьому винні, та в начальника теж, мабуть, нерви не дротяні, це ж розуміти треба* [ОБ; с. 139]. Див.: **стальні (залізні) нерви** [ФС II, с. 547]; з **тяжким серцем** ‘у гнітючому стані, в тривозі, у передчутті чогось неприємного’. *З тяжким серцем виходив Володимир із цієї хати* [ОБ; с. 322]. Див.: з **важким серцем** [ФС II, с. 798]; **важкий хліб** ‘зароблене важкою працею’. *На важкому хлібі росила. Іншим дітям хоч пенсія за батьків була* [ОБ; с. 68]. Див.: **тяжкий хліб** [ФС II, с. 927]. Як бачимо, автор уживає вислови **важкий хліб**, але з **тяжким серцем**, що конкретизує та актуалізує їхній зміст.

М. Руденко вдається до прийомів творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору. Передусім використовує розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені авторські слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність: **нічого не мати за душею** ‘нічого не мати при собі, у власності, в наявності’. *А Віктор... нічого в нього немає за душею, нічого!* [ОБ; с. 275]. Див.: **за душею** [ФС I, с. 283]; **кішки на душі шкребуть** ‘кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги’. *Ну що – за те, щоб передохли всі кішки, які на душі шкребуть?* [СМ; с. 214]. Див.: **шкребе на душі** [ФС II, с. 964].

В окремих випадках новостворені фраземи не лише експресивізують висловлювання, а й характеризують особу, про яку

йдеться (**кинути лисим оком** ‘час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’. *А Вікторові в зуби затопив тільки за те, що той на його писану кралю лисим оком кинув* [ОБ; с. 64]. Див.: **кинути оком** ‘час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’ [ФС I, с. 370]); конкретизують думку (**туди тобі й дорога** ‘так тому й бути, не варто про це думати, журитися, шкодувати’. *Туди тобі й дорога* [ОБ; с. 195]. Див.: **туди й дорога** [ФС I, с. 263]).

Дієвим способом актуалізації висловлення є скорочення компонентного складу, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми. Це сприяє динаміці мовлення, робить її частину більш мобільною: **не хлібом єдиним** ‘крім матеріальних, мати й духовні інтереси’. *Сказано: не хлібом єдиним...* [ОБ; с. 179]. Див.: **жити не хлібом єдиним** [ФС I, с. 294]; **загрібати гроші** ‘дуже швидко, без великих затрат праці багатіти, наживатися’. *Вони, напевне, загрибають такі гроші, які Вікторові й не снилися* [ОБ; с. 208]. Див.: **загрібати гроші лопатою** [ФС I, с. 196].

Мобільність скорочених фразем сприяє їхньому переосмисленню, в окремих випадках – дефразеологізації: **душа вилетить** ‘хто-небудь помирає, гине’. *Лише помітивши, що із колишнього Бога ось-ось вилетить душа, Небера жбурнув його на підлогу й прожогом кинувся до дверей* [ОБ; с. 341]. Див.: **душа вилітає з серця** [ФС I, с. 277]. В інших випадках – розмитості семантики, коли значення стійкого сполучення слів можна трактувати по-різному: **часом з квасом** ‘буває й добре, буває й погано; усяк буває’; ‘коли йому заміняється’. *Приїздить інколи, часом з квасом* [ОБ; с. 278].

Виділення частини з цілого вислову сприяє утворенню нової фраземи, що може вживатися самостійно: **глухий кут** ‘опинятися в складному, безвихідному становищі’. *Розмова, що відбулася далі, запроторила комсомольського ватажка в глухий кут, що він тільки очі витріщив від подиву й замішання* [ОБ; с. 117]. *Цим запитанням Олеся загнала його в глухий кут, але Віктор швидко знайшовся* [ОБ; с. 255]. *Та це ж глухий кут, це безвихідь* [ОБ; с. 330]. Див.: **заходити в глухий кут** [ФС I, с. 320].

Формальні варіанти загальноновживаних фразем репрезентовані морфологічними та (зрідка) фонетичними різновидами. Морфологічні варіанти, що відрізняються вживанням окремих форм, відображають уподобання автора (**по слово у кишеню не лізти** ‘бути дотепним і метким у розмові’ [ФС I, с. 435]. *Напевне, вона колись любила жарти – як кажуть, у кишеню по слово не лізе* [ОБ; с. 17]. Див.: **за словом у кишеню не лізти** [ФС I, с. 435]) чи пов’язані з контекстом, у якому використані (**задирати носа** ‘пихато поводитися, чванитися, зазнаватися’. *Маю право задирати носа* [ОБ; с. 130]. Див.: **дерти носа** [ФС I, с. 232]).

Нерідко в тексті збережено загальний зміст фразеологізму, однак структурно він не представлений тим чи тим варіантом. Так,

фразеологізм **по чистій совісті** [ФС II, с. 841] представлений висловом **все по честі й по совісті** ‘чесно, справедливо’ (*Всім це добре відомо, робиться все по честі й по совісті, але ж таку рибу не повезеш на Привоз – вона «крадена»!* [ОБ; с. 195]), а стійке сполучення слів **і спасибі не сказати** [ФС II, с. 812] – **ніхто спасибі не скаже** ‘бути невдячним кому-небудь за щось’. *За це ніхто спасибі не скаже – ні райком, ні церква* [ОБ; с. 4].

Загальний зміст цілісного образу фраземи **аж пил курить** ‘дуже інтенсивно’ [ФС II, с. 626] автор передає описово: **аж пилюка стовпом** ‘дуже інтенсивно’ (*Штампують, аж пилюка стовпом* [ОБ; с. 215]). У тканині роману «Орлова балка» шість разів ужито фразему **сором пече (обпече)** ‘кому-небудь дуже соромно, хто-небудь дуже страждає за свою провину, несправедливість і т. ін’, однак жодного разу не трапляється вислів **совість мучить** [ФС II, с. 842], що став ґрунтом для виникнення першого вислову: *Ви ж сказали те, за що всіх нас мусить сором пекти* [ОБ; с. 294]. *Володимира обнік сором за оте проповідництво – чи має він право когось повчати?* [ОБ; с. 142]. *І тут Володимира обнік сором* [ОБ; с. 180]. *Його пік сором за те, що підпустив її до себе, хоч і не мав права* [ОБ; с. 70]. *Його раптом обнік сором* [ОБ; с. 14]. *Коли проспався, сон отой тяжким соромом його пік* [ОБ; с. 86]. Фразеологізм **ні голови, ні хвоста** ‘що-небудь позбавлене логічного змісту’ [ФС I, с. 184] представлений у тексті роману варіантом **ні хвоста, ні ратиць: Ні хвоста, ні ратиць** – *то все дурниці, попівські вигадки* [ОБ; с. 28].

Висновки. У художній творчості М. Руденка нерідко використані варіанти загальноновживаних фразеологічних одиниць або їхні синоніми. Оскільки в науковій літературі немає чітких критеріїв розмежування варіантів та синонімів фразем, ми, услід за В. Ужченком, використовуємо терміни варіантно-синонімійна пара (пара фразем, що перебувають у синонімійних відношеннях чи розглядаються як варіанти) або варіантно-синонімійний різновид ФО (різновид загальноновживаного вислову, що є його варіантом або синонімом). Утворення цих одиниць фразеологічної системи здійснено переважно шляхом субституції структурних складників вислову. Найчастіше у стійкому сполученні слів замінено дієслово (таких фразем нараховуємо 19), рідше – іменник (15 одиниць). Можуть замінюватися також прикметники чи дієприкметники, займенники.

М. Руденко використовує також різні прийоми творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору, передусім розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені авторські слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність. Актуалізація висловлення здійснюється шляхом скорочення компонентного складу, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми і цим інтригує читача. Загальний зміст

цілісного образу фраземи автор нерідко передає описово, чим створює новий вислів.

Формальні варіанти М. Руденко уводить рідко, однак у художніх текстах знаходимо морфологічні та фонетичні варіанти загальноживаних фразем.

Література

- Алефиренко, Н. Ф. & Семененко, Н. Н. (2009). Фразеология и паремиология : учебное пособие. Москва : Флинта: Наука, 344 с.
- Артеменко, Г. С. (2011). Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами. *Лексикографічний бюлетень : зб. наук. пр.* К. : Ін-т української мови НАН України. Вип. 20. С. 39 – 45.
- Бабич, Н. Д. (1970, 1971). *Фразеологія української мови* : навч. посібник. Ч. I. Чернівці, 64 с.; Ч. II. Чернівці, 90 с.
- Мокиєнко, В. М. (1989). *Славянская фразеология*. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 287 с.
- Назарян, А. Г. (1987). *Фразеология современного французского языка* : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 288 с.
- Скрипник, Л. Г. (1973). *Фразеологія української мови*. К. : Наук. думка, 278 с.
- Телия, В. Н. (1972). Вариантность идиом и принципы идентификации вариантов. *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц* : материалы межвузовского симпозиума. Тула, С. 30 – 69.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови* : навч. посібник. К. : Знання, 494 с.
- Ужченко, В. Д. (2003). *Східноукраїнська фразеологія*. Луганськ : Альма-матер, 362 с.
- Фёдоров, А. И. (1973). *Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в.* Новосибирск : Наука, 172 с.

Джерела

- ОБ – Руденко, М. Д. (2002). *Орлова балка* : Роман. К. : Молодь, 352 с.
- УЧД – Руденко, М. Д. (2007). *У череві дракона* : Романи / передм. І. М. Власенка. К. : КП «Редакція журналу «Дніпро», 582 с.
- ФС - *Фразеологічний словник української мови* (1993) / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2021 р.

Прийнято до друку 25.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

**МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ
В РЕЛІГІЙНОМУ МЕДІАТЕКСТІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-67-76

Тетяна Жила,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2647-6109>*

Релігійний дискурс в останні десятиліття належить до продуктивних напрямів лінгвістичних досліджень. Мовознавці вивчають жанрові різновиди релігійного дискурсу, прагматику мовних одиниць у релігійному тексті, спостерігається активізація опису релігійного дискурсу на матеріалі медіатекстів.

Матеріалом дослідження в цій статті стали тексти друкованих та електронних українських християнських релігійних ЗМІ.

Оцінку кваліфікують як інтенційну текстотвірну категорію публіцистичного тексту, вважаючи її дискурсивною домінантою, складником лінгвістики переконання. Для дослідження релігійного тексту важливим є вибір об'єкта оцінки. У текстах релігійних ЗМІ оцінці передусім підпадають щирість і глибина віри, відповідність світоглядних переконань релігійним уявленням, вчинки людини, особи, з-поміж яких сучасники читачів, або святі, які уславили себе подвигами в ім'я християнської віри, а також явища, пов'язані з політичним життям.

Мовна презентація оцінки в аналізованих текстах відбувається шляхом використання засобів різних рівнів мови. Передусім автори публікацій у релігійних ЗМІ виражають оцінку за допомогою лексичних засобів, значну продуктивність у реалізації оцінного значення виявляють прикметники. Досліджувані тексти засвідчують використання фразеологічного ресурсу мови для вираження оцінки.

Спостерігаємо, що поширеним засобом вираження оцінки діям і вчинкам людини є конструкції, за допомогою яких автори публікацій спонукають до певних дій, схвалюють вчинок, що є свідченням позитивної оцінки, або ж засуджують певні дії, висловлюють заборону, пересторогу, що є відповідно засобом вираження негативної оцінки.

Оцінка в текстах релігійних ЗМІ є мовним засобом вираження прагматичної орієнтації на формування християнських моральних якостей.

Ключові слова: категорія оцінки, медіадискурс, мовні засоби вираження оцінки, релігійний дискурс, релігійні медіа.

Religious discourse in recent decades belongs to the productive approaches of linguistic researches. Linguists study the genre varieties

of a religious discourse, the pragmatics of language units in a religious text, there is an intensification of the description of religious discourse on the material of media texts.

The research material in this article was the texts of printed and electronic Ukrainian Christian religious media.

Evaluation is qualified as an intentional text-forming category of a journalistic text, a discursive dominant, a component of the linguistics of persuasion. The choice of the object of evaluation is important for the study of a religious text. In the texts of the religious media, the evaluation primarily includes sincerity and depth of faith, the conformity of worldviews to religious beliefs, actions of a person, an individual, including contemporaries of readers, or saints who have made a name for themselves in the name of the Christian faith as well as events related to political life.

The linguistic presentation of the evaluation in the studied texts takes place by using the means of different levels of the language. First of all, the authors of publications in the religious media express evaluation by lexical means, adjectives show significant productivity in the implementation of evaluation value. The studied texts testify to the use of the phraseological resource of the language to express evaluation.

We observe that a common means of expressing evaluation of human actions and deeds are constructions by which the authors of publications encourage certain actions, approve of an act that is evidence of a positive evaluation, or condemn certain actions, express prohibition, caution, which is a means of expressing negative evaluation.

Evaluation in the texts of religious media is a linguistic means of expressing a pragmatic orientation towards the formation of Christian moral qualities.

Key words: category of evaluation, linguistic means of evaluation expression, media discourse, religious media, religious discourse.

Вступ. Релігійний дискурс в останні десятиліття належить до продуктивних напрямів лінгвістичних досліджень. Мовознавці окреслюють його специфіку (Карасик, 2000), вивчають його жанрові різновиди (Петришина, 2019), прагматику мовних одиниць на матеріалі релігійних текстів (Зелінська, 2019, 2020), фразеологію релігійного дискурсу (Денисюк, 2012, 2018). Спостерігаємо активізацію опису релігійного дискурсу на матеріалі медіатекстів. Сучасна релігійна преса України стала предметом наукових зацікавлень І. Скленера. Автор у дисертації представив власну типологію релігійної преси, визначив її сучасні типи; проаналізував тематичні блоки релігійних газет, журналів, альманахів; виокремив домінуючі ідейно-тематичні напрями (Скленар, 2008). О. Левко досліджував засоби мовленнєвого впливу в українському релігійному медіадискурсі, проаналізував маніпулятивні прийоми в медійних текстах міжконфесійної тематики й виявив тенденційність висвітлення міжцерковних відносин у релігійних ЗМІ (Левко, 2018),

вивчав функції прецедентних одиниць у сучасному релігійному медіадискурсі та їхній маніпулятивний вплив на адресата комунікації (Левко, 2020). М. Петрушкевич класифікувала підходи до розуміння масової комунікації та досліджувала специфіку медіакультури, у річищі якої формуються сучасні релігійні мас-медіа, котрі творять зовнішній вигляд релігійної комунікації, адаптують релігійний дискурс до сучасних темпів передачі та сприйняття інформації релігійної комунікації в контексті масової культури (Петрушкевич, 2017). Ю. Мусієнко визначає завдання релігійної преси, з-поміж яких указує на такі: переконання читачів у догмах і засадах християнської віри (відповідно до богословського вчення конкретної Церкви), інформування вірян про релігійно-церковні події та формування ставлення до суспільно-політичних, культурологічних, моральних тем з позиції релігійного вчення конкретної Церкви (Мусієнко, 2017, с. 135).

Матеріалом дослідження в цій статті стали тексти друкованих та електронних українських християнських релігійних ЗМІ: газета «Волинські єпархіальні відомості», журнал «Місіонар», інтернет-видання «Кредо», публікації, розміщені на сайті Синоду єпископів Української Греко-Католицької Церкви.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена потребою вивчення оцінки в комунікативно-прагматичному аспекті. **Завдання**, які окреслюємо в цій статті, пов'язані з виявленням особливостей мовної реалізації оцінки в текстах релігійних ЗМІ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи медійні тексти, які презентовані й релігійними текстами, дослідники акцентують на тому, що «у публіцистиці засобом ствердження базових ідеологем є оцінка. За її допомогою формується певна аксіологічна модель суспільства, яка закріплює в масовій свідомості політичні, ідеологічні, морально-етичні та інші універсальні та етноспецифічні цінності» (Шатілова, 2017, с. 75). О. Шатілова зауважує, що «будь-який персуазивний тип дискурсу (дискурс впливу) не є нейтральним. Такий тип дискурсу завжди оцінно заряджений. Саме оцінка є інтенційною текстотвірною категорією публіцистичного тексту, дискурсивною домінантою, складником лінгвістики переконання» (Шатілова, 2016, с. 48).

У зв'язку з порушеною проблемою зазначимо, що в лінгвістиці досі не ustalився єдиний підхід до з'ясування природи оцінки, унаслідок чого існує багато її визначень. За Н. Арутюною, оцінка – це один з аспектів мови, у якому виражається взаємодія дійсності й людини (Арутюнова, 1998, с. 15). Узагальнений огляд вітчизняних лінгвістичних праць, у яких студійовано лінгвістичну категорію оцінки, здійснила І. Буяр. Дослідниця зауважила різноаспектність і багатоплановість оцінки, що зумовлено її потрактуванням у працях науковців як логіко-семантичної, мовностилістичної, семантико-прагматичної, функціонально-граматичної категорії (Буяр, 2009, с. 48). Вплив оцінки на учасників комунікації

зумовлений специфікою ціннісного сприйняття довкілля. С. Хідекель і Г. Кошель дефінують оцінку як «суспільно закріплене ставлення носіїв мови (гарний – поганий, добре – погано) до позамовного об'єкта й до фактів мови та мовлення» (Хидекель, Кошель, 1983, с. 11).

Виклад основного змісту. Для дослідження релігійного тексту визначальним є вибір об'єкта оцінки. Як свідчить аналізований матеріал, у текстах релігійних ЗМІ оцінці передусім підпадають поняття, пов'язані з релігійною свідомістю:

- *щирість і глибина віри:* Тільки земним жертвним життям, глибокою вірою можна заслужити Царства Божого (ВВ, 2019, № 11, с. 1);

- *відповідність світоглядних переконань релігійним уявленням:* Тому ми і повинні докладати якнайбільше зусиль, аби спочатку виховати повноцінну людину, свідому в основах віри і стійку в своїх традиціях та культурі, переконує митрополит Михаїл (ВВ, 2019, № 10, с. 2); Проте разом з ними ростуть і ширяться також пороки, як-от: споживацтво, ідолопоклонство, гординя, владолюбство та ін., що загрожують існуванню людства (Місіонар 2021, 3, с. 18);

- *вчинки людини,* які оцінюють з позицій християнського вчення: Під час проповіді архієрей говорив про щирість наших діянь (ВВ, 2020, № 1); Людина велика у своїх вчинках, якщо вчинки базуються на любові. Душа наповнюється цією любов'ю, коли один одному приносимо користь (ВВ, 2020, № 2, с. 5).

У текстах релігійних ЗМІ чимало публікацій присвячено конкретним особистостям, сучасникам, які здійснили якісь благородні вчинки, наприклад: Він – добрий приклад милосердя і щедрості Небесного Отця (ВВ, 2020, № 1, с. 6). Позитивне оцінювання особи загалом та її вчинків має на меті спонукати адресатів наслідувати їхні дії.

Оцінка політичної ситуації. У текстах релігійних ЗМІ автори дописів часто торкаються секуляризованих, проте актуальних суспільних проблем. Вони в повідомленнях інформують читачів про важливі події, які відбуваються в житті громади, країни тощо та висловлюють їм оцінку з позицій християнського світогляду. Виражаючи власне ставлення до політичних питань, автори публікацій мають на меті сформувати ціннісні орієнтації читачів: *Ми маємо визначитися, що для нас означає війна і мир, якщо мир, то на яких умовах. Ми не просто за мир, а за перемогу. Мир – поняття відносне. Можна мирно стояти на колінах і бути рабами усе життя. Ми проти такого розуміння миру. Ми – за перемогу і мирні рівноправні стосунки між державами* (ВВ, 2020, № 1, с. 1).

Далі розглянемо, якими мовними засобами виражають оцінку в текстах релігійних ЗМІ. Реалізація оцінки відбувається передусім на лексичному рівні. Значну продуктивність виявляють прикметники, їхня багатозначність та абстрагованість створюють передумови для широкого використання цього лексико-граматичного класу слів, щоб

виразити суб'єктивну чи об'єктивну оцінку: *Сьогоднішні випробування, на жаль, проявили і не кращі риси християнського характеру. Замість співчутливості до того, хто захворів, ми могли ближнього закидати бруківкою. Це той недобрий вчинок, який свідчить, якими можемо бути* (ВВ, 2021, № 4, с. 1); *Черпайте мудрість з добрих прикладів і дбайте про себе по-християнськи* (Місіонар, 2021, № 4, с. 3); *Те, що нині модне серед юних, є шкідливим і навіть згубним і гріховним. Молодь не завжди розуміє, що це хибна мода. Якщо, наприклад, щось «модне» зробити зі своїм тілом, то це може залишитися назавжди* (ВВ, 2020, № 1, с. 2); *Вітаючи вас цими словами, хочу сповістити добру, радісну новину, що: «Сьогодні народився вам у місті Давидовім Спаситель, він же Христос»* (Місіонар, 2021, № 1, с. 5).

Чимало таких атрибутів утворюють опозиційну пару з добрий – недобрий (поганий, злий); справжній – несправжній, оманливий: *Насамперед потрібно наповнити своє серце справжньою радістю від народження Ісуса, зміцнювати віру* (ВВ, 2020, № 1, с. 2).

Низка атрибутів, властивих релігійному дискурсу, має усталені позитивно марковані значення, наприклад, **благословенний, благочестивий, праведний, смиренний**: *У плідотворній праці, благословенній Творцем, – уся краса людини* (ВВ, 2020, № 3, с. 3); *Його виховання було позначено глибокою духовністю благочестивої сім'ї* (ВВ, 2020, № 1, с. 2); *Праведна людина розуміє, що зцілити, виправити серце самотужки їй не до снаги, тому всю надію покладає на Господа* (Місіонар, 2020, № 6 – 7, с. 12).

Досліджуючи засоби вираження оцінки на матеріалі різних мов, Е. Вольф зазначає, що в більшості переважають іменники, які виражають негативну оцінку (Вольф, 1985, с. 122), подібні зауваження висловлює і Т. Космеда, коментуючи, що негативні сторони буття сприймаються людиною набагато гостріше, ніж позитивні чинники, що сприяють комфорту та розглядаються як природні, нормальні, а тому й менш емоціогенні (Космеда, 2000, с. 29). Однак зауважимо, що в релігійних текстах не спостерігаємо такої чітко вираженої асиметрії в бік негативно оцінних реалій. Автори публікацій мають настанову дати адресатові взірці правильного християнського життя, тому мовна фіксація позитивно оцінних феноменів посідає в них вагоме місце. Звичним для релігійного тексту є поєднання в одному контексті лексичних одиниць, що позначають позитивні й негативні реалії, що загалом відображають усталену для релігійного дискурсу поляризацію «добро» – «зло»: *До спадщини нашої віри не належать такі слова, як «підданство», «рабство», «васальство», радше – «завіт», «дружба», «обітниця», «співпричастя», «близькість»* (Місіонар, 2020, № 6 – 7, с. 8). У наведеному контексті шляхом висловлення неприйняття названих негативних реалій автор прагне вплинути на адресата й утвердити його в християнській вірі.

Негативна оцінка реаліям, позначеним іменниками, відбувається через порівняння з іншими, які об'єктивно є негативними: *Байдужість, егоїзм і самолюбство вбивають людей набагато більше, ніж голод, війни і конфлікти* (Дзюрах, Причина страждань...).

У релігійному дискурсі стійкі оцінні стереотипи закріплено за лексемами *грішник* і *праведник*, наприклад: *Тоді як людина схильна поставити знак дорівнює між грішником і гріхом, закриваючи перед ним усякий шлях до виходу, Небесний Отець послав у світ Свого Сина, щоб відкрити всім шлях спасіння* (Місіонар, 2020, № 6 – 7, с. 15).

Негативну оцінку реаліям виражають за допомогою лексем, які позначають відповідні емоції, відчуття, як-от *сум*, *страх*, або тілесні ушкодження *рана*: *Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій із сумом констатує, що в Україні існує проблема домашнього насильства, яка стосується також і релігійних спільнот та християнських родин* (Місіонар, 2021, № 1, с. 17); *Наше розділення є великою раною, що потребує загоєння, насамперед через Боже милосердя, а відтак через старання взаємно пізнавати, поважати одні одних і свідчити разом Євангеліє* (Місіонар, 2019, № 1, с. 11); *Світ забобонів – це постійний страх і пекло в душі* (ВВ, 2021, № 1, с. 3).

Засобом вираження негативної оцінки діям, вчинкам є конструкції, які несуть повідомлення про заборону, неприпустимість дії. Передусім таку роль виконують предикати із запереченням: *А якщо уже згрішив, то не живи з плямами гріха, кайся і працюй над собою*. (ВВ, 2019, № 12, с. 6); *«Не віддавайте своїх дітей у руки техніки!»* – закликає високопреосвящений. Краще *«розкажіть їм про свою істину, які цінності ви сповідуєте»*. Бо в першу чергу нам потрібна людина, а потім уже фахівець, науковець чи хтось інший (ВВ, 2019, № 10, с. 2); Тому в цей час живімо в любові один до одного, *не можна розпалювати ворожнечу та сваритись* із ближніми (ВВ, 2020, № 3, с. 3).

До наступної групи віднесемо предикати, які містять у семантичній структурі значення «заборони, перестороги, спротиву, зречення, припинення, дистанціювання»: *Опирайся* визначенню успіху, яке пропонує суспільство. Воно завжди буде помилковим і ніколи не дасть тобі бажаної повноти (CREDO: <https://credo.pro/2021/09/299735>); *Опирайся* помилковій думці, що більше грошей зробить тебе щасливішим. Ця гонитва лише перетворить тебе на раба (CREDO: <https://credo.pro/2021/09/2997350>); Опирайся *натхненій пеклом думці*, що проблема – в усіх інших. Почни з людини в дзеркалі, і працюй над тим, щоб побачити добро в інших (CREDO: <https://credo.pro/2021/09/299735>). Оцінка може здійснюватися за допомогою лексеми із загальним переносним значенням «позбавитись чогось», наприклад, *очистити, вимести*: *Але за цими клопатами не забудьмо очистити серця, вимести з них ненависть й образи, відчинити двері любові для всіх людей. Тільки тоді пізнаємо істинну радість, відчуємо дух свята* (Місіонар, 2021, № 1, с. 3). Виразниками

негативної оцінки є дієслова зі значенням «помилятися, шкодувати»: *Тому й помиляємось так часто: нездатні адекватно оцінити реальність, живемо ілюзіями, до тверезих думок не прислухаємося, а всілякі нісенітниці сприймаємо надто серйозно* (Місіонар, 2020, № 2, с. 8); *Ми часто зопалу говоримо таке, про що пізніше шкодуємо* (Місіонар, 2020, № 2, с. 9); *Є батьківські сценарії, що шкодять дітям та обмежують їхнє майбутнє* (CREDO: <https://credo.pro/2021/09/300547>).

У наведених нижче прикладах спостерігаємо прагматичну орієнтацію на правильний вибір, лінгвальними виразниками опозиції «добро – зло» стають контекстуальні антоніми **перестаньмо – збираймо**: *Тому скористаймося цим шансом, перестаньмо догоджати тілесним пожадливістям, творити та служити тілесним кумирам, ідолам. Збираймо духовні, нетлінні скарби на небесах, щоб як пройдуть тимчасові дні нашого земного життя, прийняли нас в оселі вічні, туди, де й були наші скарби та наші серця* (ВВ, 2020, № 5, с. 4); **довіряти – зректися**: *Господнє Слово вчить нас в ситуаціях загрози, небезпеки кризи, яку досвідчуємо самі чи бачимо навколо себе, двох речей: беззастережно довіряти Богові як нашому Отцеві, Який піклується про нас і не бажає нашого страждання. А друге – це зректися егоїзму* (Дзюрах, Причина страждань). Водночас засобом позитивної оцінки є спонування до певних дій, висловлені в різноманітних формах: дієсловами наказового способу: *Зігріймо теплом своїх сердець тих, хто сьогодні страждає, переживає труднощі* (Місіонар, 2021, № 3, с. 3); предикатами, до структури яких входять лексичні одиниці **треба, потрібно**: *Митрополит Луцький і Волинський Михайл зазначив, що потрібно робити добро, наслідуючи угодників Божих* (ВВ, 2017, № 1, с. 7); *За словами високопреосвященного, треба спішити робити добро і тоді ми будемо послідовниками святого Миколая* (ВВ, 2017, № 2, с. 2).

Ще одним засобом реалізації аксіологічної характеристики є метафори й порівняння. Усталеним для релігійного дискурсу є негативна оцінка гріха, висловлена через асоціації з болотом: *Без сумніву, для кожного з нас і для людства в цілому настав момент істини. Очевидно, що справа духовної деградації та занурення в болото тотальної гріховності мешканців нашої планети зайшла занадто далеко* (ВВ, 2020, № 5, с. 4); *Вони пізнали повне дно і те, що їх звідти підняв Христос. Він їх визволив, поблагословив і пустив у світ. Більше вони не хочуть загрузати в багні гріха* (CREDO, <https://credo.pro/2021/09/300511>).

Оцінка як засіб формування християнських норм поведінки може вербалізуватися за допомогою паремій і стійких сполучень, оцінне значення яких є стереотипним і закріпленим у мовній картині світу: *Для нас таким ангелом-благовісником є свята Церква. Слухаймо її, а не нашіптувань лукавих лжепроповідників і «вовків в овечих шкурах», які намагаються звести людей з правдивої дороги спасіння різними ідеологіями та підступами* (Приріз: «У кого ми...»). У наведеному далі контексті автор прагне переконати адресатів,

апелюючи до істин, закріплених народним досвідом: *Традиційний для нашого вуха термін має не тільки приємно-солодкий зміст – інколи це слово несе в собі гірке та ще й ганебне наповнення. Народне прислів'я гласить: «Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш». Інше ж – «Ганебної слави повні халяви». Наші пращури користувалися визначенням слави для різко контрастних випадків життя. «Який Сава – така й слава», «Добра слава лежить, а погана біжить». Людина як господар власної долі завжди мала вибір обрати правильний шлях, який вів до слави або ж до неслави (ВВ, 2020, № 4, с. 8); Так, учні попервах хотіли керуватися принципом «своя сорочка ближча до тіла», суттю якого, очевидно, не є любов, а *егоїзм і самолюбство* (Дзюрах, Причина страждань).*

Висновки та перспективи подальших досліджень. Оцінка в текстах релігійних ЗМІ є мовним засобом вираження прагматичної орієнтації на формування християнських моральних якостей і має значною мірою закріплені оцінні стереотипи. Проаналізовані тексти релігійної періодики засвідчують розмаїття мовних механізмів творення оцінки та засобів її вираження. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні прагматики мовних одиниць та мовних стратегій релігійного дискурсу на матеріалі текстів релігійних ЗМІ.

Джерела та їхні скорочення

- ВВ – Волинські єпархіальні відомості. Офіційне друковане видання Волинської єпархії Православної Церкви України. 2015 – 2020.
- Дзюрах, Причина страждань... <https://synod.ugcc.ua/data/prychynastrazhdan-i-zokrema-golodu-u-sviti-ne-v-braku-resursiv-a-u-brakulyubovi-v-lyudskiyh-sertsyah-vladyka-bogdan-dzyurah-6648>
- Місіонар – Місіонар. Український католицький часопис. Львів. 2015 – 2021.
- Приріз, У кого ми... <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-yaroslav-pryriz-u-kogo-my-shche-zdatni-pobachyty-tsyu-legkist-bagatstvo-i-povnotu-hrystyuyanskoy-viry-yak-ne-v-nashoy-nebesnoy-materi-6625>
- CREDO – CREDO. Загальноукраїнський католицький суспільно-релігійний інтернет-часопис. <https://credo.pro/>

Література

- Арутюнова, Н. Д. (1998). Типы языковых значений: оценка, событие, факт. Москва : Наука, 341 с.
- Буяр, І. Є. (2009). Лінгвістична категорія оцінки: оцінювання досягнутого у вітчизняній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. № 11. С. 145 – 149.
- Вольф, Е. М. (1985). Функциональная семантика оценки. Москва : Наука, 232 с.
- Денисюк, В. В. (2018). Релігійний дискурс у контексті розвитку

- фразеологічного фонду української мови XVII століття (на матеріалі трактату «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля). *Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте-V*: сб. науч. ст. / под ред. Е. Е. Иванова. Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова. С. 114 – 120.
- Денисюк, В. В. (2012). Фразеологія проповідей Антонія Радивиловського. *Studia Slavica Hung.* Vol. 57 (2). С. 333 – 355.
- Зелінська, О. (2019). Морфологічні засоби персвазії в пастирських посланнях Андрея Шептицького. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, № 27. С. 50 – 56.
- Зелінська, О. (2020). Прагматика займенників і дієслів у проповідницькому дискурсі А. Шептицького. *Людина в мові і тексті*. Умань : Візаві. С. 21 – 37.
- Карасик, В. И. (2000). Религиозный дискурс. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*. Волгоград : Перемена. С. 5 – 19.
- Космеда, Т. А. (2000). Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 350 с.
- Левко, О. В. (2018). Маніпулятивні прийоми в українському релігійному медіадискурсі. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. № 35. С. 44 – 55.
- Левко, О. (2020). Прецедентні одиниці як засоби маніпуляції в українському релігійному медіадискурсі: психолінгвістичний вимір. *Психолінгвістика*. № 28. С. 99 – 127.
- Мусієнко, Ю. Д. (2017). Релігійні православні журнали як складові документаційного забезпечення діяльності релігійних організацій. *Вісник ХДАК*. № 51. С. 133 – 144.
- Петришина, О. (2019). Дискурсні параметри сучасної української проповіді. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Сер. : Філологічні науки. № 175. С. 337 – 342.
- Петрушкевич, М. (2017). Нові медіа та можливості діалогізму у середовищі масової релігійної комунікації. *Вісник Черкаського університету*. Сер. : філософія. № 2. С. 24 – 32.
- Петрушкевич, М. (2016). Особливості конструювання масової релігійної комунікації: релігійне радіо. *Наукові записки*. Сер. «Філософія». № 19. С. 16 – 21.
- Скленар, І. М. (2008). Сучасна релігійна преса України: типологія, характеристика, доміанти : автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій : спец. 27.00.04 – теорія та історія журналістики. К., 16 с.
- Хидекель, С. С. & Кошель, Г. Г. (1983). Природа и характер языковых оценок. *Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака*. Воронеж. С. 11 – 16.

- Шатілова, О. (2017). Оцінність як категорія текстів в українських засобах масової комунікації. *Філологічні студії*. № 8. С. 74 – 77.
- Шатілова, О. С. (2016). Оцінність як інтенційна категорія публіцистичного тексту. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія*. № 20. Т. 1. С. 48 – 50.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2021 р.

Прийнято до друку 18.11.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

**УКРАЇНСЬКИЙ ПІСЕННИЙ ФЕНОМЕН
(на матеріалі пісні «Шум» у виконанні гурту «Go_A»)**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-77-87

Оксана Клещова,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувачка кафедри української мови

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3438-7728>

У статті проаналізовано українську пісню «Шум». Під час дослідження з'ясовано, у чому полягає феномен пісні у виконанні гурту «Go_A», зокрема як засіб консолідації нації.

Дослідження здійснено за допомогою описового методу, реалізовано критичний аналіз розвідок, застосовано процедури добору та систематизації, спостереження й синтезу матеріалу.

Пісню «Шум» фольклористи вивчають уже понад сто п'ятдесят років: 1) її досліджували М. Максимович, Б. Грінченко, М. Грушевський та ін.; 2) «Шум» – дуже давня українська веснянка, що походить із дохристиянських часів і ритуалів, пов'язаних із природою, з її весняним пробудженням; 3) «Шум» є уособленням впорядкованої енергії, зеленого лісу, образу *шуму* першої весняної зелені, бога лісу. Гаївки – стародавня назва хороводів, яка збереглася ще від того часу, коли наші пращури виконували обрядові пісні й танці в заповідних гаях навколо священних дерев. Первісні *веснянки-гаївки* є синкретичними – у них поєднано співи й рух, слова й дію, пісню й танок.

Феномен пісні «Шум», яку презентував на пісенному конкурсі «Євробачення» український електрофолькгурт «Go_A», полягає в тому, що на тлі «прилизаних і невиразних естрадних пісень», які звучали переважно англійською мовою, українські виконавці, спираючись на давні українські фольклорні традиції, запропонували Європі потужний і запальний «весняний гімн» у стилі техно українською мовою, який із радістю та захопленням сприйняла європейська слухачка аудиторія.

Отже, українська гаївка стала світовим хітом у 2021 році. Гурт «Go_A», зберігаючи національну ідентичність, популяризує Україну, українську мову й українську пісню, консолідує українське суспільство, займається патріотичним вихованням молоді.

За результатами дослідження констатовано: 1) українська мова й українська пісня є неподільними, оскільки вони органічно взаємопов'язані та є основними критеріями самобутності нації; 2) українська пісня, як і мова, об'єднує націю; 3) в основу пісні «Шум» українського гурту «Go_A» лягла давня українська веснянка «Шум»; *веснянки* і *гаївки* не є тотожними поняттями, оскільки різновидами веснянок є *гаївки* – пісні, що виконувалися тільки в час великодніх свят;

веснянки – цикл весняних пісень, які співаються від Благовіщення протягом усієї весни.

Ключові слова: веснянка, гаївка, обрядовість, самобутність нації, фольклорні традиції.

Purpose: to investigate the Ukrainian song as means of consolidation of nation and find out, what the phenomenon of the song «Noise» performed by the band «Go_A» consists in.

Research is carried out by means of descriptive method, it is made theoretical analysis of literature, critical analysis of researches, it is applied the method of selection and systematization of material, the method of supervision, synthesis.

Folklorists have already been studying the song «Noise» over one hundred and fifty years: 1) it was investigated by M. Maksymovych, B. Hrinchenko, M. Hrushevskyi and others; 2) the «Noise» is a very old Ukrainian *vesnianka* (spring folk song) that originates from pre-Christian times and rituals related to nature, with its spring awakening; 3) the «Noise» is personification: well-organized energy, green forest, character of *noise* of the first spring greenery, God of the forest. *Haivka* (spring song) is the ancient name of round dances that was saved yet from the time, when our ancestors carried out ceremonial songs and dances in the protected groves round sacred trees. Aboriginal *vesnianky* (*spring folk songs*)-*haivky* are syncretic – singing and motion, words and action, song and dance are combined in them.

Phenomenon of the song «Noise» that was presented on a song competition Eurovision by the Ukrainian electro-folk band «Go_A», consists in that on a background of «sleek and inexpressive pop songs» that sounded mainly in English, Ukrainian performers, leaning against old Ukrainian folklore traditions, offered to Europe Ukrainian powerful and catching «spring hymn» in a style of techno, that was perceived with gladness and fascination by European listener audience.

Thus, firstly, Ukrainian *haivka* (spring song) became a world hit in 2021; secondly, the band «Go_A», keeping national identity, popularizes Ukraine, Ukrainian language and Ukrainian song; thirdly, it consolidates Ukrainian society; fourthly, it engages young people in patriotic education.

Summarizing, it is possible to establish with confidence: 1) Ukrainian language and Ukrainian song are indivisible as they are organically interdependent and are the basic criteria of originality of nation; 2) the Ukrainian song as well as language unites nation; 3) we found out, firstly, that the old Ukrainian *vesnianka* (spring folk song) «Noise» became the basis of the song «Noise» of the Ukrainian band «Go_A»; secondly, we made sure that *vesnianky* (*spring folk songs*) and *haivky* (*spring songs*) were not identical concepts, as varieties of *vesnianky* (spring folk songs) are *haivky* – songs that were performed only in time of the Easter holidays; *vesnianky* (*spring folk songs*) are a cycle of spring songs that are sung from the Annunciation.

Key words: vesnianka (spring folk song), haivka, ceremonialism, originality of nation, folkloric traditions.

Вступ. Дослідження мови, української пісні в аспекті їхніх взаємозв'язків із культурою українського народу, його ментальністю є важливим для сучасної лінгвістичної науки.

Українська мова й українська пісня неподільні, оскільки вони органічно взаємопов'язані і є основними критеріями самобутності нації. Саме мова як унікальна система світобачення, самовираження нації є тим головним чинником, який окреслює природні границі, кордони нації, дає спільноті розуміння на підсвідомому, історично глибинному рівні знаходити своє рідне, єдине, що об'єднує націю. Саме *українська пісня* постає засобом консолідації нації, вона є одночасно і чинником, і ознакою суспільного прогресу.

В одному з інтерв'ю Михайло Поплавський сказав чудові слова про пісню: «Українська душа, українська мова, *українська пісня* – вона об'єднуючий чинник, і сьогодні вона вічна, як небо і сонце».

Ніна Матвієнко – відома українська співачка, народна артистка України, лауреатка Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Герой України – золотий голос і совість нашої країни; голос, який уміщує всю Україну. У чому ж таїна її голосу? Мабуть, у великій повазі та «...відповідальності перед *Піснею*, перед її *Величністю*», – як говорить сама співачка.

Журналістка «Радіо Донбас. Реалії» Дар'я Куренная взяла інтерв'ю в талановитій львівській співачки і скрипальки Оксани Мухи – заслуженої артистки України, лауреатки Гран-прі першого Міжнародного конкурсу українського романсу ім. Квітки Цісик, переможниці в талант-шоу «Голос країни» (9-й сезон, 2019 р.), під час якого співачка запевнила, що українська мова і саме українська пісня має можливість і шанс об'єднувати, достукатися до сердець. «Ми є на першій сходинці по кількості народних пісень у світі.

Має бути одна мова й одні цінності, українські традиції мають бути в усіх. Це те, що об'єднує Україну, те, що нас відрізняє від інших держав. Не може в нас бути, замість «Многая літа», Happy birthday. У нас є своє багатоліття, у поляків є своє «Сто лят», вони не співають Happy birthday. Я не кажу не брати чогось цікавого з інших культур. Я не кажу не пишатися ще чимось, окрім свого. Але не здаваймо своїх позицій... До нас люди приїжджають зі всього світу подивитися на *вертеп*, бо це неймовірні зимові традиції, наш неповторний колорит. А ще в нас є *веснянки*, *гаївки*... Надзвичайна духовність, зв'язок із Богом та землею, роботящість. Українці – надзвичайно працьовитий народ... Я думаю, що це дуже поєднує українців. І я впевнена, що і мова об'єднує також. Навіть на даному етапі ті люди, що на сході, люблять українську мову, хоч у побуті спілкуються російською. Усе одно, мова їх об'єднує. Вони люблять українську» (Куренная, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Давню пісню-веснянку «Шум» досліджували українські фольклористи й етнографи: М. Максимович, Б. Грінченко, М. Грушевський; назву «гаївка» – Вацлав з Олеська, І. Галько, В. Гнатюк, О. Зілинський, Я. Рудницький, К. Шейковський та ін.; М. Миханько (1922) проаналізував українські великодні народні пісні і забави – *ягілки*; сучасні вчені: О. Голубець (2004) вивчала *гаївки* як особливий вид веснянок у контексті інших видів весняної обрядової народної пісенності, побутування яких зафіксоване в різних регіонах України; О. Смоляк (2010) – пісенну веснянку творчість Західного Поділля, історію створення гаївки «Ой нумо, нумо заплетімо шума» («Шум»); Л. Козар (2012) розглядала давні мотиви, відображені у весняних піснях та обрядових матеріалах фольклорного збірника Б. Грінченка.

Актуальність теми поза сумнівом. Наукова цінність та наукова новизна результатів – стаття пропонує новий підхід, аналізує й систематизує вже розв’язані проблеми.

Мета статті – проаналізувати українську пісню як засіб консолідації нації та з’ясувати, у чому полягає феномен пісні-веснянки «Шум» у виконанні гурту «Go_A».

Методи дослідження. Дослідження здійснено за допомогою описового методу, реалізовано критичний аналіз розвідок, застосовано процедури добору та систематизації, спостереження й синтезу матеріалу.

Виклад основного змісту. Прикметно, що за останні кілька років значно зріс інтерес до української пісні не тільки на теренах України, але й далеко за її межами.

Цінним є те, що пісенне відлуння з глибини віків осучаснюють наші виконавці, поєднуючи історичне минуле та сьогодення. Взірцем є виступ українського електрофолькгурту «Go_A» із піснею «Шум» на міжнародному 65-му пісенному конкурсі «Євробачення – 2021» у Роттердамі. Вийшовши у фінал, гурт «Go_A» посів п’яте місце, а за кількістю балів від глядацької аудиторії – друге, і перше місце – у світовому чарті Spotify (найбільшого у світі сервісу потокової передачі музики).

«Go_A» – український електрофолькгурт, що поєднує український автентичний вокал, сучасні танцювальні біти, африканські барабани та потужний гітарний драйв. Музиканти гурту є представниками різних міст України: засновник гурту Тарас Шевченко – киянин, Катерина Павленко – із Ніжина, Ігор Діденчук – лучанин, Іван Григоряк – із Буковини.

Жодна міжнародна подія не зробила стільки для просування бренду «Україна» у світі, як пісенний конкурс «Євробачення», – стверджує аналітик Атлантичної ради Пітер Дікінсон і пояснює цей феномен тим, що на тлі «прилизаних і невиразних естрадних пісень», які звучали переважно англійською мовою, українські виконавці запропонували Європі «потужний і запальний гімн у стилі техно українською мовою,

спираючись на давні українські фольклорні традиції». Так «Євробаченню» вдалося познайомити величезну світову аудиторію з унікальним українським звучанням (Матюхіна, 2021).

Вокалістка гурту «Go_A» Катерина Павленко пояснила, що пісня «Шум» – це пісня на основі хороводу, однойменної гри-веснянки. Основа цієї пісні – обряд, який українці проводили навесні: *шумом* закликали весну. Це своєрідне колективне дійство. Вважалося, якщо щось робити разом, то загальне бажання обов'язково збудеться. Уся українська обрядовість побудована на вірі людей у магічну силу пісні. Зокрема, закликання весни – було дуже важливе обрядодійство. Люди хороводили, співали і вірили, що весна прийде швидше, якщо її закликати так.

«А що стосується Шуму, то цього року я дуже сильно заглибилася саме в обрядовість Чорнобильського Полісся і Полісся загалом. Там були зовсім інші обряди і трошки навіть інші вірування в українців. Це було дуже цікаво, вони надавали магічних сил кожному предмету, які їх оточували, і вони вірили, що по суті *шум* – це дух лісу», – розповіла співачка (Широкова, 2021).

Пісню «Шум» фольклористи вивчають уже понад сто п'ятдесят років: 1) її досліджували Михайло Максимович, Борис Грінченко, Михайло Грушевський та ін.; 2) «Шум» – дуже давня українська веснянка, що походить із дохристиянських часів і ритуалів, пов'язаних із природою, з її весняним пробудженням; 3) «Шум» є уособленням впорядкованої енергії, зеленого лісу, образу *шуму* першої весняної зелені, бога лісу.

Українські етнографи Михайло Максимович у 1856 р. описав *хоровод «Шум»*, а Борис Грінченко – *пісню-танець «У Шума»*, яку дівчата співали на Великдень.

Михайло Максимович убачав у «Шумі» Дніпрову воду: «Танокъ *Шумъ* играется на Днѣпровскомъ побережьи. Дѣвчата становятся въ два ключа, одинъ за другимъ параллельно, и при этомъ поютъ: Ой нумо жъ мы, нумо / Въ Зеленого Шума, / А въ нашего Шума / Зеленая шуба. За тѣмъ оба ключа бѣгутъ разомъ впередъ, а потомъ назадъ, распѣвая самымъ сильнымъ голосомъ, сколько мога: Ой Шумъ ходитъ по водѣ бродитъ; / А Шумиха рыбу ловить... Такъ в этомъ *зеленомъ шумѣ* дѣвчаты отозвался Днѣпръ, убирающійся въ зелень своихъ луговъ и острововъ, шумящій въ весеннемъ разливѣ своемъ и дающій тогда полное приволье рыболовству...» (Максимович, 1856, с. 17).

Сергій Плачинда в «Словнику давньоукраїнської міфології» так тлумачить образ «Зеленого Шуму»: «Дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців. Уособлював розквітлу природу, і зокрема Слауту (Дніпро), що пробуджується навесні. Святкування З. Ш. відбувалося за найбільшого розквіту весни, під час цвітіння дерев. В образі З. Ш. виступав хлопчик або юнак, що його обирала община.

З XIV ст. входить до української народної обрядовості, стає поетичним образом українських пісень і танків: *Ой нумо ж ми, нумо /*

В Зеленого Шума, / А в нашого Шума / Зеленая шуба і т. п.» (Плачинда, 1993, с. 27 – 28).

Видатний історик України, академік та перший президент Української Народної Республіки Михайло Грушевський уважав, що «Шум» символізував розбуджену космічну енергію, а всі «жартівливі пародійні рими» з'явилися значно пізніше, коли «хоровод зійшов на просту забаву». Академік зазначав, що в мотиві «зеленого шуму» ми можемо вчувати розбуджений космічний рух шуму зеленої весни (Грушевський, 1993, с. 200).

Відомий фольклорист Олекса Воропай у книзі «Звичаї нашого народу» описав свої спостереження та варіанти пісень і хороводів на Чорноморщині (Воропай, 1991).

Кандидат філологічних наук Лідія Козар, досліджуючи давні мотиви, відображені у весняних піснях та обрядових матеріалах фольклорного збірника Бориса Грінченка, констатує: *веснянками* в Наддніпрянській Україні називали весняні обрядові пісні й хороводи; у Галичині їх називали *гаївками, ягівками, гагілками*; на Поліссі – *маївками*, а на Волині – *рогульками* (Козар, 2012, с. 45).

Гаївки – стародавня назва хороводів, яка, вочевидь, збереглася ще від того часу, коли наші пращури виконували обрядові пісні та танці в заповідних гаях навколо священних дерев. «Первісні *веснянки-гаївки* є синкретичними – у них поєднано співи й рух, слова й дію, пісню й танок. Це були, за словами І. Франка, «колективний вибух почуттів», «збірна імпровізація», спрямовані на те, щоб розбудити енергію, силу природи й людини до нового життя. Деякі риси анімістичного світогляду можна простежити в гаївках-танках і веснянках зі збірника Б. Грінченка – «У Шума», «Ягілля гіллячка», «Кривий танець», «Вербова дощечка лежала», «Кропове колесо», «Весна наша, весна», «Закопали горщок каші».

Яскравим прикладом дохристиянського обожнювання природи є в цих веснянках персоніфікація її явищ, міфологічні уявлення про неї: *Ягілля гіллячка, Ягільова дочка...* уособлено образ ягільочки, яку уявляли у вигляді дівчини. Можна здогадуватися, що коло дівчат символізує сонце, а дівчина-ягільочка всередині – весну, що прокинулася від сну. Ця гаївка... мала своїм завданням чимшвидше прикликати весну» (Козар, 2012, с. 45).

Отже, у таких танцях-гаївках та веснянках, як «Шум», збереглися риси анімістичного світогляду. «Анімізм (від лат. *anima, animus* – душа, дух) – віра в існування душ і духів, що управляють людьми, тваринами, предметами, явищами природи, небесними світилами тощо. Душа – субстанція якоїсь окремої істоти або предмета, дух існує самостійно, він має широку сферу дії і здатний впливати на все суще» (Голобуцький, 2001).

Кандидат філологічних наук Голубець Оріся (у другому розділі «Гаївки як особливий вид веснянок» своєї дисертаційної праці)

розглядала гаївки в контексті інших видів весняної обрядової народної пісенності, побутування яких зафіксоване в різних регіонах України: «Великодні гаївкові ігри та пісні подекуди мають назву найпопулярніших перших пісень – «Галя», «Жук», «Воротар», «Перепілка» чи похідних від них висловів («гратись в Галі», «водити жука», «грати вербової дощечки»). У деяких місцевостях, особливо на Покутті, ці пісні називають «великодніми співанками», «великодніми піснями».

Наявність традиційних локальних назв стосовно гаївок не означає якихось різновидів останніх. Усі вони належать до одного і того ж явища – обрядових пісень та ігор, приурочених лише до Великодня.

Більшість дослідників (Вацлав з Олеська, І. Галько, К. Шейковський, В. Гнатюк) назву «гаївка» виводили від слова «гай». Серед інших етимологічних тлумачень заслуговують на увагу пояснення Я. Рудницького, котрий походження слова «ягілка» виводить з праслов'янського кореня *ag, що сягає праіндоєвропейської доби й служить до творення слів з основним значенням «рости, плід, овоч», та О. Зілинського, який пов'язував назву цих пісень з давньовживаними рефренами, які пізніше були втрачені» (Голубець, 2004, с. 10).

Спробуємо з'ясувати: веснянки і гаївки – це тотожні поняття чи ні?

Веснянки – це назва старовинних слов'янських обрядових пісень, пов'язаних із початком весни та наближенням весняних польових робіт. Співаючи веснянки, люди передавали свою енергію природі, щоб усе навколо прокинулося і знову ожило, відродилося. Веснянки співаються одночасно з танцями та іграми-хороводами, закликаючи весну й добрий урожай.

Академічне видання тлумачного словника української мови подає два визначення слова **веснянка** – 1. Хорова народнообрядова пісня, у якій оспівується пробудження природи, кохання, надії на врожай і т. ін. *Здалека заносилися дівочі голоси – співали веснянку* (Марко Вовчок, І, 1955, с. 348). 2. Народна назва пташок, що прилітають ранньою весною. *Веснянкою він, як і всі наші птахолови, називає весняних пташок, що перші приносять нам з далеких теплих країв свою нову пісню* (Олександр Копиленко, Як вони..., 1948, 6). (СУМ, т. 1, с. 341); і одне визначення **гаївки** – українська народна обрядова пісня; веснянка. *Колядки, щедрівки, веснянки, гаївки, далі обжинкові пісні, пісні весільні... – це форми музичної творчості народу українського* (Історія української музики, 1922, 52); *Своїм ліризмом і гумором рогуленьки споріднені з наддніпрянськими веснянками і галицькими гаївками* (Народна творчість та етнографія, 2, 1961, 144) (СУМ, т. 2, с. 15).

Кожна місцевість, крім особливої назви, мала ще й свої традиційні назви-слова веснянок і веселих народних забав: *гаїлка, гагілка, галанівка, лаголайка, магілка, маївка, райцювання, риндзівка, рогулька, ягівка, ягілката* ін. (Миханько, 1922; Козар, 2012).

Різновидом веснянок є *гаївки* – пісні, що виконувалися тільки в час великодніх свят: для дітей різного віку (від наймолодших і до найстарших), для хлопчиків і дівчаток; для парубків і дівчат, коли ті обирали собі пару.

Веснянки ж обіймають цикл весняних пісень, які співаються, починаючи від Благовіщення, протягом усієї весни. Отже, не кожна веснянка є гаївкою, але кожна гаївка є веснянкою.

Згадаймо Володимира Гнатюка – відомого етнографа, фольклориста, академіка (1924 р.), його праці за науковим рівнем мають світове значення, – це золотий фонд української, слов'янської, світової етнології; він першим вивів українську фольклористику на широкий шлях європейської науки. Саме В. Гнатюк зазначав, що термін «веснянка» обіймає ширший цикл пісень, «гаївка» – вужчий: «Гаївки – се окремих вид обрядових пісень не численних щодо кількості, але визначних своїм складом, змістом і мелодіями. ... не кожен веснянку можна зачислити до гаївок, хоч кожна гаївка є веснянкою» (Гнатюк, 1909, с. 1 – 2).

У дослідженні «Мотиви зустрічі весни та вегетації природи у гаївках Західного Поділля» Олег Смоляк послуговується поняттям *гаївка* (Смоляк, 2010). У самій назві праці вже є це слово: ... у *гаївках*...

Усі веснянки, як би їх не називали, – це пісні, що виконуються весною; пісні, що звеселяють людей, уселяють в їхні душі любов та оптимізм, насагу до життя, до роботи, творчості. Веснянки – це той дорогоцінний скарб ранньої культури наших пращурів, що залишився нам у спадок.

Український письменник, художник, дослідник української міфології В. Войтович у книзі «Міфи та легенди давньої України» подає таке визначення: «Шум – володар лісу та лісового шуму. Стародавня назва лісу, а ще давніша – Шумлячий» (Войтович, 2013, с. 456).

У деяких південнослов'янських мовах, зокрема сербській, слово «шум» («шума») до цього часу означає 'ліс'. Часті повтори в тексті слів з літерою «ш» (*Шума, Шуме, шуба*) – це магичні заклинання, наприклад, щоб швидше прийшла весна: зазеленіли дерева, виросла трава, зацвіли квіти.

Зануримося в історію створення гаївки «Ой нумо, нумо заплетімо шума» («Шум»). Найбільше нам імпонує тлумачення, яке подає Олег Смоляк: «Словесний текст цієї гаївки ініціює оживлення природи, адже її функціональне завдання – викликати в ній весняний рух, зініціювати прихід Весни на землю. У прадавній період наші предки обожнювали шум (*шум* у перекладі із староукраїнської означає «ліс»). У ньому відбувалися великі громадські обрядові дійства, ритуальні ігри та забави молоді, а також очищення водою та вогнем. Шум-ліс, за уявленнями наших предків, був населений і добрими, і злими духами... Тут в дохристиянські часи хоронили і покійників, а також йшли всією громадою вмилоствлювати й зачаровувати шум-ліс, співати йому

спеціальних пісень. Через те прадавній шум-ліс трансформувався у священний гай і став улюбленим місцем водіння гаївок.

Сюжет гаївки «Шум» своїм семантичним наповненням дуже близький до сюжету «Жучка». Він близький і мотивацією, і образною та символічною системами... У ньому фігурує мотив пробудження природи через ранню форму шлюбу та сватання... Вони підкреслюють, що оживання природи можливе лише через шлюбівання двох життєдайних начал – весняного сонця та води (у цьому разі «шум», що ходить по діброві, – уособлює чоловіче начало, а «шумиха», що «рибку ловить», – жіноче начало). Останнє словесне нашарування – значно пізнішого походження і через те унеможливує повне розуміння попереднього тексту. Воно зведене до купівлі матір'ю своїй дочці весільної одежі, тобто образно перевтілене в стихію одруження... Гаївка «Шум» у Західному Поділлі, на відміну від «Жучка», належить до реліктового репертуару. Вона збереглася лише в пасивному репертуарі декількох співочих традицій – у сс. Мухавка, Біла, Базар Чортківського, Нове Село Підволочинського р-нів та в м. Борщові Тернопільської обл.» (Смоляк, 2010, с. 149 – 150).

Загалом, по-перше, українська гаївка стала світовим хітом у 2021 році; по-друге, гурт «Go_A», зберігаючи національну ідентичність, популяризує Україну, українську мову та українську пісню; по-третє, консолідує українське суспільство; по-четверте, займається патріотичним вихованням молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Українська мова й українська пісня неподільні, оскільки вони органічно взаємопов'язані і є основними критеріями самобутності нації. Мова як унікальна система світобачення, самовираження нації є тим головним чинником, який окреслює природні межі нації; українська пісня, як і мова, об'єднує націю. Ми з'ясували, по-перше, що в основу пісні «Шум», яку презентував на пісенному конкурсі «Євробачення» український електрофолькгурт «Go_A», лягла давня українська веснянка «Шум», що, на думку фольклористів, походить ще з дохристиянських часів, пов'язана з весняними ритуалами, які ініціюють пробудження природи; по-друге, первісні *веснянки-гаївки* є синкретичними – у них поєднано співи й рух, слова й дію, пісню та танок; по-третє, *веснянки* і *гаївки* не є тотожними поняттями, оскільки різновидами веснянок є *гаївки* – пісні, котрі виконувалися тільки у час Великодніх свят; на відміну від гаївок, веснянки обіймають цикл весняних пісень, які співаються, починаючи від Благовіщення, протягом усієї весни.

У перспективі доцільно було б дослідити символіку гаївок-танків і веснянок: «Кривий танець», «Мак», «Ягілля гіллячка», «Вербова дощечка лежала», «Кропове колесо», «Весна наша, весна», «Закопали горщок каші».

Література

- Войтович, В. М. (2013). *Міфи та легенди давньої України*. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 464 с.
- Воропай, О. (1991). *Звичаї нашого народу : у 2 т. К. : Оберіг*. Т. 1. 449 с. Т. 2. 447 с.
- Гнатюк, В. (1909). Гаївки. *Матеріали до української етнології*. Львів. Т. 12. С. 1 – 15.
- Голобуцький, П. В. (2001). Анімізм. *Енциклопедія сучасної України: електронна версія*. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44352 (дата звернення: 05.07.2021).
- Голубець, О. М. (2004). Гаївки в системі української весняної обрядової пісенності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 – фольклористика. Львів, 20 с.
- Грушевський, М. С. (1993). *Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 1 / упоряд. В. В. Яременко*. К. : Либідь, 392 с.
- Козар, Л. (2012). Весняна обрядовість у виданні Б. Грінченка «Этнографические материалы, собр. в Черниговской и соседних с ней губерниях»: дохристиянські вірування і сучасний контекст. *Міфологія і фольклор*. № 1. С. 44 – 59.
- Куренная, Д. (2020). «Має бути одна мова і одні цінності» – співачка Оксана Муха про Україну. *Радіо Свобода*. 21 серпня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass--realii/30794373.html> (дата звернення: 04.07.2021).
- Максимович, М. (1856). Дни и мѣсяцы украинскаго селянина (изъ «Русской Бесѣды», Москва. 1856. № 1.). Москва : Въ Типографіи Александра Семена, на Софійской улицѣ. С. 1 – 23. URL: <https://archive.org/details/maksimovich6/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 05.07.2021).
- Матюхіна, Н. (2021). Чому Євробачення – це «тріумф м'якої сили» України. *BBC News / Україна*. 2 червня 2021 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-57330629> (дата звернення: 05.07.2021).
- Миханько, М. (1922). Ягілки : 51 українських народних пісень і забав на Великдень з розвідкою про генезу ягілок і їх теперішній вигляд. Львів : Накладом торг.-пром. спілки «Мельма». XIV, 42 с.
- Плачинда, С. П. (1993). *Словник давньоукраїнської міфології*. К. : Укр. письменник, 63 с.
- Смоляк, О. (2010). Мотиви зустрічі весни та вегетації природи у гаївках Західного Поділля. *Народознавчі Зошити*. № 1 – 2. С. 146 – 152.
- Широкова, В. (2021) «Ми дуже довго шукали ту саму пісню». Інтерв'ю із солісткою гурту, що представлятиме Україну на Євробаченні 2021. *НВ*. 5 лютого 2021 року. ТОВ «Видавничий дім „МЕДІА-ДК”». URL: <https://nv.ua/ukr/art/yevrobachennya-2021->

solistka-go-a-rozpovila-pro-pisnyu-shum-yaka-predstavit-ukrajinu-video-50140017.html (дата звернення: 01.11.2021).

Джерела

СУМ – Словник української мови : в 11 томах (1970 – 1980). Т. 1. 1970. С. 341; Т. 2. 1971. С. 341. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2021 р.

Прийнято до друку 03.11.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

АЛГОРИТМ АВТОМАТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МЕТАФОРИ

(на матеріалі творів О. Забужко)

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-88-96

Олена Левченко,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>*

Віталій Карасьов,

*магістрант кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8039-2811>*

У цій праці представлено уточнення методики автоматичної ідентифікації метафори на матеріалі прозових творів О. Забужко. Аналіз моделей метафори, одним із компонентів якої є лексема *думка*, дав змогу виокремити та класифікувати конструкції, які потенційно можуть бути метафорою.

Наголошено, що дослідження мовної картини і окремого письменника, і етносу загалом, зорієнтовано на дослідження метафори як механізму пізнання та відтворення навколишнього світу, як ключ до розуміння мисленневих процесів людини.

Акцентовано на важливості вивчення метафори завдяки залученню корпусних інструментів та застосуванню математичних методів дослідження, адже такий підхід дає змогу отримувати результати, точність та об'єктивність яких суттєво покращиться. Використання корпусного підходу відкриває перспективу створити перелік моделей метафори тієї чи тієї мови, що суттєво полегшить опрацювання природномовної інформації, зокрема автоматичну ідентифікацію метафор.

Установлено, що ідентифікація метафор ментальної сфери передбачає два обов'язкові етапи: автоматизований пошук у корпусі та інтерпретація результатів, що зумовлено специфічними особливостями метафоризації мисленневих процесів і тим, що в сучасних українських корпусах текстів не розв'язано проблему розрізнення омонімії та багатозначності.

Проведено пошук у ГРАК та укладено перелік колокацій двох структурних моделей: іменник *думка* + складник та складник + іменник *думка*. Загальна кількість результатів для двох цих моделей – 234.

Виявлено, що однією з найбільш продуктивних моделей метафоризації концепту ДУМКА є моделі *думка* + дієслово / дієслово + *думка* та *думка* + прикметник / прикметник + *думка*.

У досліджених текстах найчастотнішими є антропоморфні метафори, найчастіше пов'язані із стрімким рухом: *думка набігає, думка доганяє, думка догнала, думка петляла, думка звернула*, що можна одночасно трактувати як особливу рису ідіостилю О. Забужко і як авторське переосмислення ідеї про думку як процес, рух, дію.

Ключові слова: автоматична ідентифікація метафори, когнітивна лінгвістика, концептуальна метафора, корпусна лінгвістика, мова контекстних запитів.

An Algorithm of Automated Identification of the Metaphors (based on the novels written by Oksana Zabuzhko) The thesis is a complex study in which the creation of a model of automatic identification of the metaphor is represented. Analysis of models of metaphor, one of the elements of which is the token «думка» made it possible to identify and classify constructions that could potentially be a metaphor.

It is emphasized that the study of the linguistic picture of both the individual writer and the ethnic group as a whole, focused on the study of metaphor as a mechanism of cognition and reproduction of the surrounding world, as a key to understanding human thought processes.

A search was conducted in GRAC, and a list of collocations of two structural models was compiled: noun думка + component and component + noun думка. The total number of results for these two models is 234. It is revealed that one of the most productive models of metaphorization of the concept ДУМКА is the models думка + verb / verb + думка and думка + adjective / adjective + думка. Personalized properties of «думка» are often associated with the rapid movement: *думка набігає, думка доганяє, думка догнала, думка петляла, думка звернула*, which can be interpreted as a special feature of idiostyle O. Zabuzhko and as the author's rethinking of the idea of thought as a process, movement, action.

The process of identifying a metaphor will have features and specific stages depending on the model of the metaphor under consideration. An important step is to create the appropriate tags and variants to get the most accurate results possible. Attempts to concretize abstract concepts using metaphors is a natural process but complex and involves many results. Since this type of research in Ukrainian linguistics is at an early stage, the «manual» analysis and screening of results by the researcher himself occupy a prominent place and require a lot of time.

Key words: automatic metaphor identification, cognitive linguistics, conceptual metaphor, contextual query language, corpus linguistics.

Вступ. Метафора – це складний мовленнєвий та мисленнєвий субстрат, адекватне та вичерпне розшифрування якого потребує застосування найрізноманітніших підходів. Корпусний підхід має особливо важливе значення з огляду на її природу, наближає нас до розуміння метафори як явища ментальної сфери загалом, як механізму

концептуалізації та сприйняття світу, а також способів її функціонування та творення.

У процесі дослідження мовної картини світу того чи того автора особливе місце посідає аналіз метафор. І в мовленні, і в художньому тексті метафори виконують ключову функцію, оформлюючи й аргументуючи структуру авторського світосприйняття. Саме метафора є тим механізмом, завдяки якому письменник може створювати ті чи ті образи й нові значення, водночас «регулюючи» ставлення реципієнта до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автоматична ідентифікація метафори є предметом дослідження таких учених, як Н. Аллан, Л. Генді (Gandy, Allan, Atallah, Frieder, Howard, Kanareykin, ... Argamon, 2013), К. Шутова (Shutova, 2013), М. Ласт, Я. Нуман (Neuman, Assaf, Last, 2013).

Зокрема, автори праці «Robust Extraction of Metaphors from Novel Data» (Strzalkowski, Broadwell, Taylor, 2013) формулюють етапи ідентифікації метафори. Запропонований загальний алгоритм складається з п'яти основних кроків: від отримання вхідного тексту до класифікації вхідних даних – метафоричних або дослівних. У вітчизняній науці про мову цей напрям дослідження порівняно новий: створюється база, яка буде точкою відліку для більш глибоких досліджень, а також єдиний універсальний алгоритм автоматичної ідентифікації метафори. Серед дослідників, які активно працюють у цій галузі, належить виокремити О. Левченко, М. Ділай, Н. Романишин та ін. (Петрук, Левченко, 2019; Levchenko, Tyshchenko, Dilai, 2021; Levchenko, Romanyshyn, Dosyn, 2019; Levchenko, Romanyshyn, 2019).

Метою праці є корпусний аналіз метафор ментальної концептосфери, представлених у романах О. Забужко, а також визначення структурних моделей цієї групи метафор у текстах письменниці. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: дослідити метафору та механізми її утворення з погляду когнітивної лінгвістики; проаналізувати домінантні моделі метафоризації, наявні в текстах О. Забужко. Вибір об'єкта дослідження зумовлено тим, що Оксані Забужко, одній із найбільш знакових вітчизняних авторок сьогодення, притаманний унікальний авторський стиль.

Матеріалом дослідження слугували прозові твори письменниці, які було отримано за допомогою Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) (Шведова, 2019), з яких було сформовано підкорпус текстів для подальшого аналізу.

Інтерпретація метафори від звичайного тропу, художнього засобу до категорії когнітивного феномену стала можлива завдяки її переосмисленню в річищі когнітивної лінгвістики. Постійний розвиток науки про мову, неперервне науково-дослідницьке заглиблення в людську діяльність зрештою зумовили те, що класичне трактування

метафори як тропу, засобу «прикрашання» мови стало нефункційним і неефективним. Відтак, на пограниччі наукових дисциплін, які раніше лише віддалено або й зовсім ніяк не стосувались метафори, з'являються нові напрями дослідження. У сучасній науці про мову метафора є об'єктом вивчення кількох напрямів. Особливий статус вона отримала в межах когнітивної лінгвістики, яка розглядає її як ключ до розуміння мисленневих процесів людини. З огляду на складну природу метафори, такий підхід є виправданим. Проте лише комплексне вивчення та застосування різноманітних підходів дасть змогу визначити або максимальньо наблизитися до визначення мисленневих процесів і моделей метафоротворення.

Виклад основного матеріалу. Метафоризаційний потенціал тієї чи тієї мови залежить від багатьох чинників. Так, українська мова має низку особливостей, завдяки яким метафоричні процеси практично не мають обмеження, що підтверджують результати нашого дослідження. Будучи незамінною частиною української народнопісенної спадщини, метафора стала невід'ємним елементом побуту українців. Численні фразеологізми, паремії, порівняння, лайка, прокльони, пісні різних жанрів часто у своїй основі мають метафору. Так, в українській усній словесності можна виокремити поняття сталої метафори, тобто створені okazіонально метафоричні звороти виявилися настільки влучними та промовистими, що стали вельми впізнаваними і за межами, зокрема, народних пісень. Скажімо, *уста завжди солодкі як мед, або й солодші, брати – соколята, сестри – голубоньки* тощо. Також наявність діалектів, можливості інверсії і загальний демократизм мовленневих процесів надають носіям української мови практично невичерпні можливості для творення метафор, а особливо письменникам, які професійно володіють словом.

Якщо раніше вивчення метафори відбувалося в межах традиційної семантики на основі інтерпретації значення слів та здебільшого без залучення фонові інформації та кількісних даних, то сьогодні завдяки корпусним інструментам і застосуванню математичних методів дослідження можна отримувати результати, точність та об'єктивність яких суттєво покращились. Отже, дослідження метафори за допомогою корпусного підходу відкриває перспективу створити перелік моделей метафори тієї чи тієї мови, що суттєво полегшить опрацювання природномовної інформації, зокрема автоматизовану ідентифікацію метафор.

Ідентифікація метафор ментальної сфери передбачає два обов'язкові етапи: автоматизований пошук у корпусі та інтерпретація результатів, що зумовлено специфічними особливостями метафоризації мисленневих процесів і тим, що в сучасних українських корпусах текстів не розв'язано проблему розрізнення омонімії та багатозначності.

З огляду на те, що розвідку присвячено виявленню моделей метафоризації концепту ДУМКА у творах О. Забужко, було укладено перелік колокацій двох структурних моделей: іменник *думка* + складник

та складник + іменник *думка*. Загальна кількість результатів для двох цих моделей – 234. Кількість словосполук із лексемою *думка* в прямому значенні суттєво нижча від непрямих, проте, зважаючи на специфіку деяких текстів письменниці, належить аналізувати кожний конкретний випадок окремо.

У процесі дослідження було сформовано 16 запитів, за допомогою яких можна виявити потенційні метафори в корпусі текстів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Запит	Кількість контекстів	Кількість метафор	%
[lemma="думка"] [tag="verb.*"]	29	19	65,5%
[lemma="думка"] [lemma="бути"]	7	6	85,7%
[lemma="думка"] [lemma="бути"] [tag="verb.*"]	1	1	100%
[lemma="думка"] [lemma="бути"] [tag="adj.*"]	1	1	100%
[tag="verb.*"] [lemma="думка"]	18	15	83,3%
[tag="adj.*"] [lemma="думка"]	118	29	24,5%
[lemma="думка"] [tag="adj.*"]	9	0	0%
[tag="verb.*"] [tag="adj.*"&tag!="*pron.*"] [lemma="думка"]	2	2	100%
[tag="*adj.*"&tag!="*pron.*"] [lemma="думка"]	57	43	75,4%
[tag="*noun.*"&tag!="*pron.*"&tag!="*adj.*"] [lemma="думка"]	14	8	57,4%
[lemma="думка"] [tag="adj.*"] [tag="adj.*"]	1	1	100%
[tag="adj.*"] [tag="adj.*"] [lemma="думка"]	22	6	27,2%
[lemma="думка"] [lemma="бути"] [tag="adj.*"]	1	1	100%
[tag="verb.*"] [tag="adj.*"] [lemma="думка"]	13	9	69,2%
[tag="verb.*"] [tag="*pron.*"] [lemma="думка"]	12	10	83,3%
[tag="verb.*"] {2} [tag="*pron.*"] [lemma="думка"]	1	0	0%

Доволі часто натрапляємо на конструкції *подумана думка*, *думка думається*, *додумати думку*, *думку додумати не дадуть* тощо, наявність яких у текстах свідчить про брак у мові лексем, які б передавали властивості думки як ментального явища без застосування переносних

значень. Також, досліджуючи саме метафору, варто одразу відмежувати інші художні засоби та явища. Одним з таких засобів є порівняння. З огляду на зазначене, модель сполучник «мов»/«немов»/«наче»/«неначе» + дієслово + іменник «думка» або «мов»/«немов»/«наче»/«неначе» + іменник «думка» + дієслово в цьому дослідженні не взято до уваги.

Однією з найбільш продуктивних моделей метафоризації концепту ДУМКА є модель *думка* + дієслово/ дієслово + *думка*, де компонент *думка* може поставати і об'єктом, і суб'єктом дії. Саме на основі цієї моделі можна виявити, як концептуалізується ДУМКА в досліджуваних текстах. За допомогою тега / [lemma="думка"] [tag="verb.*"] у корпусі текстів письменниці виявлено 29 словосполук, серед яких є низка фразеологізмів, як-от: *спадати на думку, мати на думці*, наприклад: «Отак і не дадуть чоловікові зосередитися, ні одної пунької *думки* *додумати не дадуть* ... І чого ця коза так кричить?» (Музей покинутих секретів, 2009); «Як оприлюднити, де? — мені трохи прикро, що його *думка* *звернула в інше русло*» (Музей покинутих секретів, 2009); «В неінтерпретованих (читай – нечитаних) творах жива *думка* *завмирає* – пригадаймо класичну логічну загадку» (Філософія і культура: притомність нації, 1994); «Або контузія, контузія якось краще... *Думка* *набігає* за думкою, самовільними розрядами, нестримними, як перейми» (Музей покинутих секретів, 2009).

Зауважимо, що в межах цієї моделі можна виокремити лише одну підгрупу метафор – метафори, де *думка* є суб'єктом дії: *думка працювала, думка доганяє, думка згубила* тощо. Отже, у межах моделі *думка* + дієслово у творах О. Забужко *думка* не є об'єктом дії.

Окрім того, у межах цієї групи виокремлено підгрупу метафор, які побудовані за моделлю *думка* + дієслово *бути* (тег [lemma="думка"] [lemma="бути"]). Для уточнення результатів використано теги [lemma="думка"] [lemma="бути"] [tag="verb.*"] і [lemma="думка"] [lemma="бути"] [tag="adj.*"]. Виявлено такі метафоризації: *думка була явно чужа, думка була бликнула*. Зважаючи на специфіку цієї моделі метафори, напрями метафоризації тут обмежені. Так, *думка* зазвичай виконує функції, ролі та дії, притаманні людям: *думка звернула, думка завмерла, думка набігає* тощо.

Іншою структурною моделлю метафори, де одним із складників є дієслово, є модель дієслово + *думка*. За допомогою тега [tag="verb.*"] [lemma="думка"] знайдено 18 контекстів, з яких 15 – метафори. У межах цієї групи виокремлюємо дві підгрупи метафор: 1) метафори, де лексема *думка* є суб'єктом дії (*глухо скидається думка, блимає думка*); 2) метафори, де лексема *думка* є об'єктом дії (*ткнешся думкою, розігнатися думкою*).

Зважаючи на те, що дослідження проведено на матеріалі художніх текстів, треба враховувати специфіку авторського стилю. Так, авторка в одному контексті використовує різні метафори: *обморочує, блимає*

думка. До прикладу: «*Обморочує, блимає думка, — він же обморочує мене, як професійний спокусник*» (Музей покинутих секретів, 2009).

За допомогою тега [tag="adj.*"] [lemma="думка"/][lemma="думка"] [tag="adj.*"] у корпусі текстів письменниці виявлено відповідно 118 та 9 словосполук. Аналіз метафор цієї моделі ускладнено тим, що результати пошуку за тегом [tag="adj.*"] [lemma="думка"] містять також словосполучки займенник + іменник «думка» (*моя думка, його думка* тощо), оскільки займенник стоїть перед іменником. Отже, щоб отримати максимально точні результати, використано уточнений тег [tag="verb.*"] [tag="adj.*"&tag!="*pron.*"] [lemma="думка"], завдяки якому знайдено 2 контексти, які є метафорами: *приходить нова думка, стеля власних думок*. Проте завдяки «ручному» аналізу результатів пошуку за тегом [tag="adj.*"] [lemma="думка"] виявлено лише 29 метафор (із 118 результатів). Похибка на нерозрізнення омонімії є доволі значною, про що також свідчить пошук, здійснений за тегом [tag="adj.*"] [lemma="думка"], який був ускладнений чималою кількістю контекстів штибу *естетична думка, пострадянська думка, філософічна думка*, які не можна вважати метафорою.

Модель метафори, складником якої є дієслово, може уточнюватися за допомогою інших частин мови, зокрема прикметника – *мучила невідчепна й безглузда думка, підбирає впущену думку, важко ворухнулася сонна пресонна думка, видавалася нестерпучою думка*. Отже, модель дієслово + прикметник + ім. «думка» є продуктивною щодо творення метафор. Ця модель може також набувати таких варіантів: дієслово + прикметник + "думка", прикметник + дієслово + "думка", "думка" + прикметник + дієслово. Використовуючи тег [tag="verb.*"] [tag="adj.*"] [lemma="думка"], виявлено 13 контекстів, 9 з яких є метафорами. У цій групі напрями метафоризації дещо різноманітніші, ніж у попередній. Думці притаманні антропоморфні риси, вона може бути, скажімо, *сонною*. Однак тут вона також метафоризується речоморфно – *впущена думка*.

Авторка може надавати низку однорідних означень слову *думка*, які було виявлено в таких інваріантних моделях: прикметник + думка /думка + прикметник, як прикметник + прикметник... + думка /думка + прикметник + прикметник..., (теги [lemma="думка"] [tag="adj.*"] [tag="adj.*"] і [tag="adj.*"] [tag="adj.*"] [lemma="думка"]). Знайдено 1 і 22 контексти відповідно. До прикладу: «*А Ленця, відай, саме її й потребувала, – але ця друга думка, наздоганяючи першу, вже тільки ковзає по свідомості*» (Дівчатка, 1998); «*Що знай з дня на день випікала голову, не пропускаючи жодної прохолодної думки, панував виразний дух замкненої спільноти: цікаві позирки*» (Польові дослідження з українського сексу, 1994). Наведені вище приклади відповідають різним типам метафоризації, де ДУМКА – це речовина чи ДУМКА – це впорядкована система тощо.

Окрім моделей метафор, які мають високу частотність, виявлено й такі, що трапляються лише кілька разів, як-от: **іменник + думка/ думка + іменник** ([tag="noun.*"] [lemma="думка"] / [lemma="думка"] [tag="noun.* "]), для ефективнішого пошуку використано такий тег [tag=".*noun.*"&tag!=".*pron.*"&tag!=".*adj.*"] [lemma="думка"], за допомогою якого було знайдено 14 словосполук, 8 з них – метафори, наприклад: «Ця функція блискуче описана Орвеллом – „звукити **обрії думки**, унеможливити ересь”» (Мова і Влада, 1990); «Не забуваймо й ще одне: на відміну від питомої мови російського народу, енкратична російська «новомова» призначається до комунікації (так і в академічному мовознавстві речено: *головна функція «русского языка как средства межнационального общения» – комунікативна*), тобто не до **продукування думки**, а до трансляції вже готових думок (згадаймо Славіну!)» (Мова і Влада, 1990); «Творення придатної для філософського розмислу мови – це наче синтез алмазів: кожне повновартісне абстрактне поняття має ряхтіти багатьма гранями, відбиваючи в собі цілу історію **сходження думки до предмета**» (Філософія і культура: притомність нації, 1994).

Висновки. Отже, з аналізу випливає, що найпродуктивнішим напрямом метафоризації є антропоморфний. Антропоморфність *думки* найчастіше пов'язана зі стрімким рухом: *думка набігає, думка доганяє, думка догнала, думка петляла, думка звернула*, що можна трактувати як особливу рису ідіостилю О. Забужко і як авторське переосмислення ідеї про думку як процес, рух, дію. У досліджених текстах авторки кілька раз повторено метафору *думка думку доганяє* та її варіантів, доповнених іншими складниками. Виокремлюємо таку метафору, як ДУМКА – ЦЕ СТИХІЯ: *думки текли, думки мчать, думка звернула в інше русло, стихійний плин думки, думка пекла* тощо. Структурна модель прикметник + іменник «думка» може відповідати різним напрямам метафоризації. Це підтверджують і використані письменницею прикметники: *безробітна, сонна-пресонна* – персоніфікація, *потайна, палюча* – стихія, *жива* – персоніфікація, *прохолодна* – речоморфізм тощо.

Процес ідентифікації метафори матиме особливості і специфічні етапи залежно від моделі аналізованої метафори. Важливим етапом роботи є створення відповідних тегів та їхніх варіантів для отримання якомога точніших результатів. Намагання вербалізувати абстрактні поняття за допомогою метафор – процес природний, проте складний і передбачає значну кількість результатів. Оскільки цей вид досліджень у вітчизняній лінгвістиці перебуває на початковій стадії, «ручний» аналіз і відсіювання результатів самим дослідником потребує великих затрат часу. Проте поступовий розвиток цієї галузі дасть змогу значно спростити й скоротити етап безпосередньої роботи з корпусом, створивши чіткий алгоритм пошуку метафори.

Література

- Петрук, О. Ю. & Левченко, О. П. (2019). Ідентифікація метафори моделі білий + іменник за методикою кількісного аналізу словникової дефініції. *Young Scientist*. № 10. Р. 505 – 511.
- Шведова, М. (2019). Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) як інструмент дослідження лексико-граматичної варіативності. *Людина. Комп'ютер. Комунікація : зб. наук. пр.* / за ред. проф. О. П. Левченко. Львів : Вид-во Львівської політехніки, С. 145 – 148.
- Gandy, L., Allan, N., Atallah, M., Frieder, O., Howard N., Kanareykin, S. ... Argamon, S. (2013). Automatic Identification of Conceptual Metaphors With Limited Knowledge. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. URL: <https://ojs.aaai.org/index.php/AAAI/article/view/8648>.
- Levchenko, O. & Romanyshyn, N. (2019). Modern Approaches to Automated Identification of Metaphor. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. № 70. Р. 288 – 298.
- Levchenko, O., Romanyshyn, N. & Dosyn, D. (2019) Method of automated identification of metaphoric meaning in adjective + noun word combinations (based on the Ukrainian language). *CEUR Workshop Proceedings, Workshop proceedings of the 8th International conference on Mathematics*. Information technologies. Education, MoMLeT&DS. P. 370 – 380.
- Levchenko, O., Tyshchenko, O. & Dilai, M. (2021). Automated Identification of Metaphors in Annotated Corpus (Based on Substance Terms). *5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems* (April 22 – 23, 2021, Kharkiv, Ukraine).
- Neuman, Y., Assaf, D. & Last, M. (2013). Metaphor Identification in Large Texts Corpora. *PLoS ONE* 8(4): e62343. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0062343>.
- Shutova, E. (2013). Metaphor Identification as Interpretation. *Second Joint Conference on Lexical and Computational Semantics (*SEM)*. P. 276 – 285.
- Strzalkowski, T., Broadwell, S. & Taylor, A. (2013). Extraction of Metaphors from Novel Data. *Conference: In Proceedings of the First Workshop on Metaphor in NLP at the North American Association of Computational Linguistics Conference (NAACL-2013)*. Atlanta USA. URL: https://www.researchgate.net/publication/267928109_Robust_Extraction_of_Metaphors_from_Novel_Data.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2021 р.

Прийнято до друку 19.10.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**ОКАЗІОНАЛЬНІ МОВЛЕННЄВІ ОБРАЗИ
В ПОЕЗІЯХ ВАСИЛЯ ГОЛОБОРОДЬКА**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-97-106

Ірина Ніколаєнко,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української філології та загального мовознавства

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2133-5929>

У статті проаналізовано вживання okazіональних мовленнєвих образів у поезіях Василя Голобородька. Наголошено, що в сучасній лінгвістиці зібрано значну кількість теоретичних і практичних студій, у яких репрезентовано питання творення авторських неологізмів (оказіоналізмів) у різних аспектах – лексико-семантичному, словотвірному, стилістичному тощо. Зауважено, що дослідження мовної особистості письменників у наш час актуалізовано й спричинено тим, що мовленнєва творчість свідчить про конкретну манеру автора, допомагає оцінити внесок митця в систему кодів, які вже функціують, адже поетичне мовлення є джерелом різноманітних мовних інновацій, сферою, у якій виразно визначено системні та функційні можливості мови.

На прикладі поезій Василя Голобородька із збірок «Ми йдемо», «Посівальник» проілюстровано та з'ясовано, що okazіональні слова у творах письменника набувають особливої функції, допомагають передати настрій ліричного героя. Okазіоналізми розглянуто як засоби експресивного впливу на читача, що актуалізуються в мовотворчості луганського майстра слова.

Аналіз творів Василя Голобородька показав, що значну частину okazіоналізмів автора становлять складні за структурою неолексеми, утворені за схемою *іменник+іменник; іменник+складний іменник; іменникові сполучення (іменник+іменник-прикладка), дієслово наказового способу+іменник; три дієслова*. Малопродуктивним способом творення слів з новим значенням є основокладання із суфіксацією. Своєрідним також є вживання іменників з *не* разом.

Неологізми у творчості В. Голобородька виконують меліоративну чи пейоративну експресивну функцію. Вони засвідчують, що справжні майстри слова не можуть обійтися без індивідуально-авторського словотвору. Адже авторські новації в сучасному поетичному мовленні посідають помітне місце, і без усебічного їх вивчення не можна говорити про новаторство в поезії взагалі. Словотворчий процес є безперервним, кожне слово органічно вмотивовується в тексті, стилістична виразність якого завдяки цьому посилюється.

Ключові слова: авторський неологізм, ідіостиль, індивідуальний словотвір, okazіоналізм, стилістична функція.

The article «Occasional speech images in Vasyl Holoborodko's poems» analyzes the use of individual author's neologisms in the works of the Luhansk writer. It is noted that modern linguistics has collected a significant number of theoretical and practical studios that present the issues of creating opportunities in various aspects – lexical-semantic, word-forming, stylistic, and so on. It is noted that the study of authors' individual speech is updated today and is due to the fact that speech creativity does not only indicate a specific manner or reproduce the language picture of the individual's world, but also allows us to assess the artist's contribution to the system of codes that are already functioning.

The material is taken from the collections of poems «We go», «Seeder» by Vasyl Holoborodko. It illustrates and finds out that occasionalisms in the author's works acquire a special function. They help to convey the mood of the lyrical hero. Occasionalisms are considered as means of expressive influence on the reader, actualized in the linguistics of the Luhansk writer.

Analysis of the Vasyl Holoborodko's works showed that real masters of the word can not do without individual author's word formation. After all, the author's innovations in modern poetic speech occupy a prominent place, and without a comprehensive study of them, it is impossible to talk about innovation in poetry in general. The word-forming process is continuous. Each word is organically motivated in the text, the stylistic expressiveness of which is enhanced by this.

Key words: author's neologism, idiostyle, individual word formation, occasionalism, stylistic function.

Вступ. Творчість Василя Голобородька – письменника з Луганщини – завжди викликає зацікавленість. За словами Івана Дзюби, у нього «...особливі стосунки зі словом. Він його не вимудрує й не вимучує, не підкрадається до нього й не підхліблюється, не коверзує ним і не повеліває. Але слова самі плинуть до нього, первозданні й цнотливі» (Дзюба, 2009, с. 96).

Сам Василь Голобородько так пояснює свою манеру письма: «...намагаюся у своїй творчості користуватися усією повною українською мовою, а не лише тією, що зафіксована у вигляді лексем у СУМі. Звичайно, певний обряд чи казка щось означає, але для нас (без спеціального вивчення) зміст і не відомий, і не головний, для нас те існує лише як план виразу (так само як і звичайним словом ми користуємося без знання його етимології).<...> Мова як якесь дерево: то воно насінина, то дерево. Так і якісь комплекси уявлень згортаються у зернину і можуть тривалий час у такому вигляді перебувати в мові. Намагаюся у міру своїх сил і спроможностей відшукати таке явище, яке от-от поглине смерть, і знову дати тому слову прорости у рясне, квітуче дерево» (ВГ, П: Посівальником через усе життя», с. 77).

Творчість Василя Голобородька неодноразово була предметом наукових досліджень, у яких його поетичний таланти розглянуто з різних

боків: це і літературознавчі розвідки (О. Кицан, О. Кузьменко, Л. Лавринович, Н. Науменко, О. Неживий, Т. Пастух, О. Ребрик та ін.); і захищені кандидатські дисертації – «Поетика Василя Голобородька» (О. Кузьменко) та «Фольклорна традиція та авторське «Я» в поезії Василя Голобородька» (Ю. Шутенко); і мовознавчі студії (на жаль, порівняно з літературознавчими, їх незначна кількість) (Т. Беценко, А. Нікітіна, Т. Терновська та ін.) (детальніше див.: Ніколаєнко, 2011). Проте питання про місце індивідуально-авторських новотворів у поезії Василя Голобородька ще потребує деталізації, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати індивідуально-авторські новотвори й визначити їхню стилістичну функцію в поетичному мовленні Василя Голобородька на матеріалі збірок «Ми йдемо», «Посівальник».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвістиці зібрано значну кількість теоретичних та практичних студій, у яких репрезентовано питання творення авторських неологізмів (оказіоналізмів) у різних аспектах – лексико-семантичному, словотвірному, стилістичному тощо (праці І. Бабій, Т. Беценко, Г. Вокальчук, О. Жижомі, Ж. Колоїз, О. Мацько, А. Нелюби, О. Радько, Н. Сологуб, О. Стишова, Г. Сюті, В. Чабаненка та ін.).

Актуальність дослідження неологізмів в ідіостилях письменників неодноразово підкреслювали вітчизняні та зарубіжні вчені. Поняття «індивідуальний стиль письменника», на думку С. Бибик, співвідносне з категоріями «образ автора» й «мовна особистість» та корелює з поняттям «мовна картина світу письменника» як позначенням авторської моделі світу (Бибик, 2010, с. 39).

У 90-ті роки минулого століття науковці активно починають досліджувати мову окремих письменників. У цей час актуальними стають терміни та термінологічні сполучення: «індивідуальний стиль письменника», «ідіостиль»; для аналізу мовотворчості послуговуються термінами: *новотвір, okazіоналізм, перифраз, символ, декодування художнього тексту, апперцепція* тощо (Сологуб, 2007, с. 34 – 35).

Аналіз ідіостиллю письменника передбачає встановлення «мовно-виразових засобів, які виконують естетичну функцію і вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших» (Єрмоленко, 1999, с. 304).

Людина залежить від мовних законів, у той час як мова (знакова система) розвивається незалежно від людини. «Оказіоналізмам немає потреби ставати стаціонарними словами, залишатися в пам'яті носіїв мови, оскільки їхнє функційне призначення не в тому, щоб дати назву новій реалії або новому явищу – це прерогатива неологізмів. Щодо okazіоналізмів, то вони знову і знову підтверджують семантику особистісного ставлення до мови і свободи від її влади» (О. Ревзіна, цит. за: Петрова, 2006, с. 97).

Леся Ставицька зазначає, що основним об'єктом у стилістиці індивідуального літературно-художнього мовлення є «мова як мистецтво» (Г. Винокур), усебічна наукова розробка якого передбачає двоєдиний підхід до вивчення ідіостилю. З одного боку, необхідно встановити особливості поетики майстра слова: систему констатних стилетворчих рис його почерку, характерні способи словотворення, закономірності структурної організації художнього тексту тощо. З другого, – потребує уваги питання про характер співвідношення індивідуального стилю майстра із загальними мовними нормами, як-от: літературна мова надає письменникові безмежні перспективи відбору мовних засобів, їхнє поєднання; естетична значущість елемента авторського стилю усвідомлюється лише на фоні узвичаєних семантичних зв'язків; індивідуально-поетичне мовлення є одним із важливих джерел пізнання загальних закономірностей і провідних тенденцій розвитку літературної мови (Ставицька, 1986, с. 61). Категорія індивідуального в стилі письменника формується також внутрішньою ідіолектною нормою його художнього мовлення. Це виявляється в тому, що майстер створює власну групу мовних засобів, установлює індивідуально-неповторні системні зв'язки між одиницями та відповідно між явищами в художній моделі дійсності (Там само, с. 62).

Отже, протягом останніх десятиліть активізовано увагу мовознавців до проблем окаяніалізмів зокрема та неологізмів загалом. Цьому, на думку Ж. Колоїз, сприяє загальна орієнтація сучасного мовознавства на комплексний аналіз мовних явищ у взаємодії їхніх структурних і комунікативно-функційних характеристик, потреба дослідження мовної еволюції в усіх її виявах. Проте, незважаючи на поширений характер цього явища, воно поки що не отримало різнобічного, адекватного йому вивчення (Колоїз, 2012, с. 23).

Методи дослідження. У розвідці використано описовий метод, що передбачає аналіз мовних одиниць, і метод лінгвостилістичного аналізу для індивідуально-авторських новотворів.

Виклад основного змісту. Використання нових слів у художньому тексті мотивовано художнім задумом письменника. Їхнє творення зумовлено не тільки системою мови, але й особливим світобаченням мовної особистості (Петрова, 2006, с. 96 – 97).

Т. Беценко зазначає, що «ідіостиль Василя Голобородька визнано оригінальним, самобутнім явищем національної літератури. Манера письма митця (мовно-естетичні форми висловлення, поетичні образи, стилістичні засоби, прийоми побудови тексту та ін.) – суто самобутні, позбавлені будь-якого наслідування. У результаті в українській культурі засвідчено ім'я майстра сюрреалістичного напрямку, сформованого на ґрунті національної словесно-образної парадигми. Відтак осмислення шляхів і способів використання традиційного національного матеріалу, його оновлення, поглиблення та подальша розбудова привертає увагу

і спонукає до пізнання природи індивідуальної творчості» (Беценко, 2018).

У поезії Василя Голобородька можна умовно виділити кілька груп оказіональних утворень. До чисельної групи належать складні за структурою неолексеми, утворені за схемою:

а) іменник + іменник, наприклад: *Над дорогою пшениці, // Як дівочі коси, в які вплетений червоний горошок. // Дорогою котиться пошарпана вантажівка-гарба. // Черкаються колеса об пшеничні коси. // Котиться гарба* (ВГ, М: Чисті криниці); *Ще на губах висів поцілунок, // ще вони ворушилися // і склалися трубочкою, щоб засвітити. // Ще зуби жадібно вгризалися у м'якість // грушок-лежанок* (ВГ, М: Голова); *«Баре, баре, – скажу, – // Ти ходиш лісами-борами, // Ти сильніший за всіх, // Ти й борті не боїся видирати – Нагни мені високого явора* (ВГ, М: Яворовий лист);

б) іменник + складний іменник: *За життям хлопчика-білочубчика // – за мною, який катається на санчатах з узгірка: // то весело мчить униз, // то важко вгору санчата вивозить – // стежить погляд материнський* (ВГ, М: Глибокий погляд); *Піду до ведмедя-деримеда* (ВГ, М: Яворовий лист);

в) іменні сполучення, у складі яких наявна прикладка, що зливається з пояснювальним словом – іменник + прикладка. Яскравим прикладом є поезія «Дерево-любисток»: *Із хати, у лікоть заввишки, вийшов бджолич: // «Що за дерево на горі стоїть, // медом стікає, // полечу й собі до дерева-любистку меду брати». // Із хати при квітці вийшов метелик: // «Що за дерево на горі стоїть, // красочками красується, // полечу й собі до дерева-любистку // квітами милуватися». // Із хати із шовкових ниток вийшов птах: // «Що за дерево на горі стоїть, // гіллям погойдує, // полечу й собі до дерева-любистку // на гіллі гойдатися». // Із хати під золотим дахом вийшла дівчина: // «Що за дерево на горі стоїть, // і бджолич до нього летить, // і метелик до нього летить, // і птах до нього летить – // піду й собі до дерева-любистку, // вирву листочок. // Вирву листочок, // прикладу до губ, // прикладу до очей, // прикладу до рук. // Як до дерева-любистку усі летять, // щоб так до мене хлопці летіли, // як дерево-любисток усі люблять, // щоб так хлопці моє ім'я любили» (ВГ, М: Дерево-любисток);*

Хмара затулила долонею сонце. // Дерево виткало тіні з трави. // Пташка накрила крильцями пташат у гнізді. // А я сховався до криниці по воду – // сам п'ю // і товаришам-косарям подаю (ВГ, П: На косовиці);

г) дієслово у формі наказового способу + іменник: *до приходу ходи-дерева // танцюй-квітів сумнівання // рости-каменю міць // і верши-гори дно // будуй-тюрми для надії // загуби-спокій до доріг // німо віднайди слово* (ВГ, М: До приходу ходи-дерева...). Зазначимо, що такі «оказіональні» дієслова становлять невелику групу, проте вони відзначаються високим ступенем незвичності.

У творах В. Голобородька знаходимо незначну кількість трикомпонентних дієслів-новотворів – дієслово + дієслово + дієслово: *На вигоні гралося троє дітей: // дівчинка з пляшкою молока, // хлопчик у штаних, як трава, // та біла собачка. // Вони сміялися-перекидалися-качалися, // бігали-кричали-верещали! // Собачка їх любила, мов своїх щенят, // а дівчинка як мати їм була, // і хлопчик зі списом сухої бадилки // захищав усіх від чогось, // що край поклато б їхній грі // на вигоні, // на сонці, // на траві* (ВГ, П: Гра).

Малопродуктивним способом творення слів з новим значенням у його поезіях є основоскладання із суфіксацією: *А той літак, що летить до країни соняшників, // не здійснить посадки, бо немає там льотовищ, // а моя підказка, що той літак, // як лелека, може сісти на хату, // або як жайворонок у поле, // чи як бджола просто на соняшник, // безглузда, // як моє **себезаспокоєння*** (ВГ, М: А той літак...).

Отже, складні авторські неологізми Василя Голобородька зазвичай семантично прозорі, містять емоційно-експресивне забарвлення; здебільшого вони є двокомпонентними, хоча зрідка трапляються й трикомпонентні.

Специфічною прикметою використання Василем Голобородьком словотворчих ресурсів є домінування префіксальних моделей із формантами *не-*, доданими до питомих основ. Так, у добірці віршів «Буквар для метеликів» таких лексем нараховуємо сім. Це дозволяє, на нашу думку, об'єднати різні слова в широке смислове поле, наприклад, у поезії «Золоті ворота»: *неверблюд, недорога, неоаз, неміраж, некілометр: мій пізній **неверблюд** // на ранній **недорозі** // де ще не виросло // все що оточує **неоазами** // та де попереду танцює **неміраж** // на якомусь **некілометрі** // опинитися перед воротами // які відчинятимуться самі собою // – хоч ворота // та золоті // – хоч золоті // та ворота* (ВГ, М: Золоті ворота).

У вірші «Кожної ночі...» фіксуємо лексеми *неполе, небик*: *Кожної ночі // коли пасеться на **неполі** **небик** // він під моє вікно приходять // тихо-претихо дзвонить у дзвоник // Я не можу здогадатися з чого той дзвоник // або то жменя роси яка не розсипається // або він зроблений із квітки тюльпану // Так тихо-претихо дзвонить // Щоб я нарешті заснув* (ВГ, М: Кожної ночі...).

В. Кононенко, аналізуючи творчість Євгена Плужника, зауважує: «Похідні із заперечним *не-* переводять атрибути з позитивною оцінкою у свою протилежність, і така практика для поета звична, виправдана притаманним йому світобаченням: *І нишком починай про весну / Якусь вершовану канітіль, / Може, теж **неінтересну**, / **Неварту** часу і зусиль; Не спіши, не лети по сьайних світах, / Мій малий **ненадійний** човне* (Кононенко, 2012, с. 69).

Прикметно, що така риса характерна й для іншого слобожанського майстра слова Петра Біливоди, який також, уживаючи оказіоналізми, прагнув увиразнити індивідуально-авторське мовлення (докл. див.:

Ніколаєнко, 2012, с. 193 – 197), щоправда, за допомогою префікса *недо-*, наприклад: *Ніхто тобі недоріка // за те, що ти – недоріка, // недоземля, недоболід, // оселі, що пішла в політ, // оселі, що уже летить, // яка летить уже давно, // з якої падає вікно, // мов око, вправлене в блакить. // У тому оці сонце спить, // як спить в колісці немовля, // воно вже й слово вимовля, // і слово те – «недоземля»...* (Біливода, 1998, с. 36).

Поетичний словник Василя Голобородька так само поповнюють і авторські неологізми, що виконують експресивну функцію, допомагаючи по-новому позначити реалії, посилити емоційний вплив на читача, зокрема, у вірші «Іноді думки невеселі огорнуть» поет просто і несподівано сильно говорить «про звичайні людські справи як про велику душевну потребу людини, як про чуттєвий поетичний зміст його буття й життєвідчуження» (Дзюба, 2009, с. 100):

– Глечики, глечики **рудобокі**, // я не виліплю вам братиків! // Не опушу до криниці глибокої, // щоб уранці води набрати (ВГ, М: Іноді думки невеселі огорнуть);

– Під бережанським мостом // плавала риба з хвостом. // Ой **риба-риболов'я** – На хлопців безголов'я, Ой **риба-рибениці** – на хлопців **шибениці!**» (ВГ, М: Веснянки).

Частина слів у поезіях Василя Голобородька має у своєму значенні негативну, знижену оцінку: «Ой піду я до міста // купувати ремісла: // на хлопчище **шлісце**, // бо їм чорні **шисце** – // треба мила купити, // хлопцям шії помити» (ВГ, М: Веснянки). На нашу думку, особливістю цих новотворів є те, що в якості мотивувальних слугують стилістично марковані одиниці, що сприяють посиленню конкретно-зображальної сили слова. Тому показовим у цьому плані є використання суфікса *-єц-*, який має значення зневажливості, принизливості.

Серед засобів експресивного словотворення в народних піснях Світлана Єрмоленко називає форми іменників жіночого роду із стилістично маркованим суфіксом *-ин*. Багатозначність цього суфікса, який може вказувати на одиничність, на семантику збірності, зумовлює його стилістичну маркованість, протиставлення стилістично нейтральним мовним засобам (*берег, бережина; горіх, горішина; яворина; ясенина* тощо) (Єрмоленко, 1987, с. 60). Цей засіб ми фіксуємо й у Василя Голобородька в поезії «По груші» (груша – **грушина**): *Уставай, братику, уже сонце устало – // покотилося по спинах корів, // покотилося по димарях, // уставай, а я в матері торбу візьму – // підемо груші трусити. // У нас **грушин** ціла балка, // стане на весь район!* (ВГ, М: По груші).

У поетичному мовленні Голобородька присутні авторські новотвори й у назвах віршів, наприклад, «Планова рукавоздача» (ВГ, М: Планова рукавоздача), що увиразнюють мову: *Ну хто з вас сорочку знімає!? // (З поважних розмов) // «Відірви лівий рукав від сорочки, // зараз модно без лівого рукава». // «Та остання ж сорочка...» // «Є ж хоч остання, // а он у Африці люди без штанів ходять – // треба ж одягти*

*народи». // «Та рука ж голою буде – // люди засміють...» // «Яка така рука?! // Подивись, скільки безруких ходить – // і живуть. А ти – рука! // Ось нічого, придумаємо ще пару воєн – // тоді їй не знадобиться рукав...» // «Коли то буде, пришийте рукав...» // «Пришити? Пришиємо – бо заважаєш // добровільній **рукавоздачі** державі. // Стільки пришиємо, що не одна сорочка зітліє // на твоїх плечах, поки їй плечі не зітліють!» // «Товариші, я віддаю і другий рукав – // для перевиконання плану...». Цей оказіональний іменниковий композит привертає увагу несподіваністю поєднання його складників як рівноправних компонентів-іменників: рукав + здача.*

Аналізуючи мову художньої літератури і літературну мову, Галина Сютя зазначає: «Безумовно, не всі авторські новації входять у систему літературної мови, закріплюються у ній як норма художнього чи літературного слововживання, образо- чи текстотворення. Багато з них, радикально відходячи від літературної норми, залишаються ознакою індивідуального стилю або ж часовою ознакою поетичного дискурсу. Однак це не заперечує ролі цих авторів у становленні поетичної і – ширше – літературної мови» (Сютя, 2012, с. 124). Ці слова цілком можна віднести й до творчості Василя Голобородька.

Як бачимо, індивідуально-авторські новотвори функціують у тісному й нерозривному зв'язку з іншими лексемами, утворюючи з ними семантичні й синтаксичні єдності, за допомогою яких поети прагнуть передати своє бачення й світосприйняття. Уводячи новостворене слово в канву поетичного тексту, митці наділяють його особливими «повноваженнями», які їм визначили функцій не призначення неологізму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, розглянувши ідіолексикон одного з найяскравіших представників сучасного літературного життя Луганщини й України загалом, можемо зробити висновок про самобутність творчості Василя Голобородька. Аналіз творів Василя Голобородька показує, що справжні майстри слова не можуть обійтися без індивідуально-авторського словотвору. Словотворчий процес є безперервним, кожне слово органічно вмотивовується в тексті, стилістична виразність якого завдяки цьому посилюється. Письменник тяжіє до оновлення власного словника, що цілком закономірно може викликати поповнення літературної мови авторськими новотворами, їхнє перетворення на загальноновживані нормативні лексеми. Пошук письменником необхідних виражальних засобів і, як наслідок, конструювання власних новотворів зумовлюють розвиток і поетизацію мови.

Перспективи дослідження вбачаємо в тому, щоб з'ясувати стилістичну та естетичну функції авторських оказіоналізмів у збірках дитячих поезій Василя Голобородька («Соловейків теремок», «Віршів повна рукавичка», «Хлопчик малює літо»).

Література

- Беценко, Т. (2018). Ідіостиль В. Голобородька в національно-культурному вимірі: ознаки феноменальності. *Актуальні питання вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур та методики викладання іноземних мов* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (18 трав. 2018 р., м. Вінниця). Вінниця. URL: <https://japv.donnu.edu.ua/article/view/6221>
- Бибик, С. П. (2010). Оповідність в українській художній прозі: монографія / за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. К., Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 288 с.
- Біливода, П. М. (1998). *Ось така мені випала доля. Поезії та листи*. К. : Молодь – Фірма «Деркул», 224 с.
- Дзюба, І. (2009). У дивосвіті рідної хати (кілька слів про поета, який щойно починається). *Українські літературні школи та групи 60 – 90-х рр. ХХ ст.: антологія вибраної поезії та есеїстики / упоряд., автор вступ. слова, біобібліограф. відомостей та прим. Василь Ґабор (С. 94 – 104)*. Львів : ЛА «Піраміда».
- Єрмоленко, С. Я. (1987). Фольклор і літературна мова. К. : Наук. думка, 245 с.
- Єрмоленко, С. Я. (1999). Нариси з української словесності: (Стилістика та культура мови). К. : Довіра, 431 с.
- Колоїз, Ж. В. (2012). Комунікативно-прагматичний потенціал оказіоналізмів (на матеріалі газети «Літературна Україна»). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. пр.* Вінниця : тов. «Фірма «Планер»». Вип. 16. С. 22 – 28.
- Кононенко, В. І. (2012). Текст і смисл: монографія. К.; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника. 272 с.
- Ніколаєнко, І. О. (2011). Народнорозмовні елементи в поезіях Василя Голобородька. *Лінгвістика*. № 3. Ч. I. С. 222 – 229.
- Ніколаєнко, І. О. (2012). Мовна практика Петра Біливоди в олітературюванні мовлення, властивого носіям діалектно-розмовної культури. *Лінгвістичні студії: зб. наук. пр.* Вип. 24. С. 193 – 197.
- Петрова, Л. А. (2006). Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : монография. Симферополь : ОАО «СГТ», 284 с.
- Сологуб, Н. М. (2007). Художній стиль (мова прозових творів). *Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко (С. 32 – 36)*. К. : Грамота.
- Ставицька, Л. О. (1986). Про характер взаємодії категорії індивідуально-поетичного стилю і літературної мови. *Мовознавство*. № 3 – 4. С. 61 – 65.

Сюта, Г. (2012). Мова художньої літератури і літературна мова. *Культура слова*. Вип. 77. С. 120 – 127.

Джерела

ВГ, М – Голобородько, В. І. (2005). *Ми йдемо : вибрані вірші / вст. ст.* М. М. Сулими. К., Рівне : Планета-друк.

ВГ, П – Голобородько, В. І. (2002). *Посівальник : вибрані поезії*. Луганськ : Альма-матер.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2021 р.

Прийнято до друку 14.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

**ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД
ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА
В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-107-115

Світлана Шпетна,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
світової літератури та російського мовознавства
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2230-4748>*

Ольга Кіріченко,

*старший викладач кафедри
світової літератури та російського мовознавства
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2131-9216>*

У статті розглянуто окремі аспекти використання порівняльно-типологічного методу в процесі вивчення освітнього компонента «Російська мова» здобувачами вищої освіти з Туркменістану, визначено роль і значення порівняльної характеристики туркменської та російської мов для вирішення конкретного методичного завдання: навчання студентів мови для опанування майбутньою професією вчителя російської мови і літератури. На практиці доведено, що повне виключення рідної мови в процесі навчання російської (як іноземної) мови неможливе. Засвоєння російської мови в туркменських студентів відбувається переважно через структуру рідної туркменської мови з урахуванням типологічних властивостей у фонетиці, лексикології, фразеології, морфології, з опорою на мовні, культурні, ментальні особливості, що впливає не тільки на опанування іноземною мовою, а й на краще розуміння рідної, завдяки пізнанню різних мовних культур, національних особливостей сприйняття світу та визначення свого місця в ньому. Однією з умов ефективного навчання російської мови студентів-іноземців є використання порівняльно-типологічного методу, що дає можливість викладачеві пояснити мовні особливості, з'ясувати подібності та відмінності між контактуючими мовними системами з урахуванням процесів інтерференції рідної мови в російську. Залучаючи поетапно до такої діяльності здобувачів освіти, підвищуємо рівень мотивації вивчення іноземної мови, стимулюємо покращення комунікативних навичок, а також здатність до абстрактного мислення, аналізу й синтезу, чіткого й точного висловлення думки. Такий підхід допомагає здобувачам легше засвоювати матеріал, структурувати його,

упорядкувати знання з рідної та російської мов, що значно покращує розуміння мови як такої та мовних явищ узагалі. Використання методу зіставлення допомагає туркменським студентам швидше адаптуватися до мовного середовища, адекватно розуміти та засвоювати матеріал лекцій і практичних занять, уникати типових мовних помилок, загалом подолати труднощі в процесі навчання. Розуміння мови дає студентам можливість сформулювати мовнокомунікативну компетентність у сферах професійного та ситуативного спілкування в усній і писемній формах, а відтак бути успішними у професії.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, порівняння, російська мова, типологія, туркменська мова.

The article considers some aspects of the use of comparative-typological method in the process of studying the educational component «Russian language» by applicants for higher education from Turkmenistan, the role and significance of the comparative characteristics of Turkmen and Russian language to solve a specific methodological task: teaching students the language to master the future profession of teacher of Russian language and literature. In practice, it is proved that the complete exclusion of the native language in the process of learning Russian (as a foreign) language is impossible. Assimilation of Russian by Turkmen students occurs in most cases through the structure of the native Turkmen language, taking into account typological properties in phonetics, lexicology, phraseology, morphology, based on linguistic, cultural, mental features, which affects not only the mastery of a foreign language but and for a better understanding of the native language, thanks to the knowledge of different language cultures, national peculiarities of perception of the world and determination of one's place in it. One of the conditions for effective teaching of Russian to foreign students is the use of comparative-typological method, which allows the teacher to explain language features, clarify similarities and differences between contact language systems, taking into account the processes of interference of native language in Russian. By gradually involving students in such activities, we increase the level of motivation to learn a foreign language, stimulate the improvement of communication skills, as well as the ability to abstract thinking, analysis and synthesis, clear and precise expression, ability to argue and support facts. This approach helps students to more easily learn the material, structure it, organize knowledge of native and Russian languages, which significantly improves the understanding of language as such and linguistic phenomena in general. The use of the method of comparison helps Turkmen students to adapt more quickly to the language environment, to adequately understand and master the material of lectures and practical classes, to prevent typical language mistakes, and in general to overcome difficulties in the learning process. Language comprehension gives students the opportunity to form linguistic and communicative competence in the areas

of professional and situational communication in oral and written forms, and thus to be successful in the profession.

Key words: applicants for higher education, comparison, Russian language, Turkmen language, typology.

Вступ. У процесі підготовки здобувачів вищої освіти з Туркменістану пріоритетним завданням є посилення практичної спрямованості викладання фахових дисциплін з метою отримання ними необхідних знань, умінь і навичок для майбутньої професії вчителя. Прийняття в Туркменістані Концепції вдосконалення навчання іноземних мов є наступним важливим кроком на шляху подальшого інноваційного розвитку національної галузі освіти.

Актуальність. Одним із важливих складників інноваційної реформи освіти Туркменістану стала мовна політика, орієнтована на вивчення учнями і студентами трьох мов – рідної туркменської, російської та англійської. Власне тому мовна підготовка іноземних громадян, здобувачів вищої освіти, є одним зі складників високої якості професійної освіти майбутніх учителів. Крім того, здобувачі вищої освіти, які закінчили навчання в ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» й отримали диплом бакалавра російської, англійської мов та зарубіжної літератури, проходять верифікацію в Туркменістані. Наявність знань і вмінь зіставлення російської і туркменської мов є запорукою успішного складання екзамену з російської мови на Батьківщині.

Аналіз досліджень проблеми. Розвиток порівняльно-типологічного мовознавства пов'язаний з іменами Е. Бургшміда, Д. Гетца, Ж. Дюбуа, А. Етьєнн, Г. Ніккеля, Ді П'єтро та ін.

Основи сучасної зіставної лінгвістики закладені вченими В. Аракіним, Ю. Жлуктенком, І. Мещаніновим, В. Скалічкою, О. Смирницьким, Є. Поліваним, Ф. Фортунатовим, Л. Щербою, В. Ярцевою та багатьма іншими. Як зазначає І. Кононенко, «на сучасному етапі становлення та розвитку типологічного мовознавства співіснують три основні напрями: історичний, який передбачає висвітлення історичних передумов розвитку та функціонування мов, зіставно-синхронний напрям, в основі якого – зіставно-типологічне мовознавство, що зумовлене з'ясуванням універсальних, спільних та відмінних рис зіставляваних мов, та контрастивний напрям, що має на меті обґрунтування окремішності кожної мови» (Кононенко, 2012, с. 15 – 16). Однак ця галузь мовознавства ще й на сьогодні перебуває в процесі становлення та розвитку.

Сфера зіставного мовознавства поступово розвивається в Україні, про що свідчить низка монографічних досліджень і наукових розвідок Н. Іваненко, В. Кушнерика, А. Лучик, А. Лящук, В. Пономаренка,

М. Фабіан; із порівняльного мовознавства активізовано роботу дисертантів.

Заслужують на окрему увагу й розвідки, пов'язані з методикою викладання російської мови іноземним громадянам. Питанням аудіювання присвячено дослідження О. Аверко-Антонович. Науковиця акцентує увагу на тому, що навчання іноземних студентів аудіювання й конспектування в процесі вивчення російської мови в комунікативній методиці є найбільш важливими. Зокрема аудіювання в плані навчання іноземних студентів такої мовленнєвої діяльності є на сьогодні надзвичайно актуальним, оскільки розвиток іншомовної комунікативної компетенції забезпечує їм повноцінне спілкування в навчально-професійній, соціально-побутовій, соціально-культурній сферах життя.

Нові перспективи розвитку освітнього процесу відкривають інформаційні технології. Питанню поєднання класичних методів із методами дистанційного навчання присвячене дослідження Ірини Сидоренко. Авторка наголошує на тому, що наразі така форма навчання забезпечує інтерактивно-інформаційну взаємодію всіх учасників процесу, будується відповідно до змісту та цілей стаціонарного навчання та завдяки можливостям інформаційного середовища може використовуватись на будь-якому етапі вивчення мови.

У роботі використано порівняльний і зіставний методи. Ураховуючи сучасні вимоги до підготовки іноземних студентів, підходи до навчання з дисципліни «Російська мова» постійно вдосконалюються, оскільки викладач часто стоїть перед вибором найбільш дієвого методу, а відтак способи вирішення цієї проблеми наразі потребують подальших досліджень.

Мета і завдання статті. Сучасні тенденції розвитку науки про мову характеризуються відродженням інтересу до типологічних досліджень з метою створення універсальних методів лінгвістичного аналізу, а також практики навчання мов і перекладу. Метою статті є аналіз типологічних подібностей і відмінностей між російською й туркменською мовами, визначення певних співвідношень між мовними структурами, з'ясування індивідуальних і специфічних ознак та врахування їх у процесі підготовки вчителя-словесника.

Виклад основного матеріалу. Порівняльне вивчення мов дало можливість науковцям вийти за межі споріднених мов і досліджувати мови різних структур, вивчаючи їхні граматичні особливості. З урахуванням того, що російська мова належить до флективної групи мов, для яких характерною є розвинена система формоутворення за допомогою флексій і чергування фонем, а туркменська мова як одна з тюркських мов належить до групи аглютинативних мов, які характеризуються утворенням граматичних форм шляхом послідовного приєднання афіксів до кореня, вченими виявлені і подібні явища, і розбіжності (Хыдыров, Ильясова, 2019).

Зазначимо, що студенти, які приїжджають на навчання до ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», володіють певною базою знань з російської мови. У них частково склалася мовна система, закріпилися найбільш уживані слова, але наявні мовленнєві помилки, пов'язані з відсутністю регулярної мовної практики. Тому мовна підготовка здобувачів вищої освіти з Туркменістану на початковому етапі є різною. Є категорія студентів, які на достатньому рівні володіють усною й писемною формами російської мови, лексикою, граматикою, стилістичними нормами і мають прекрасний потенціал до навчання. В іншій групі студентів рівень підготовки значно нижчий, вони довго адаптуються до мовного середовища, погано засвоюють матеріал і потребують більшої уваги викладача, почасти додаткових занять. Певними проблемами навчання російської мови є тісний контакт і постійна взаємодія туркменських студентів зі своїми однокласниками в позанавчальний час, де спілкування реалізується туркменською мовою, частий перехід на рідну мову на заняттях, на перервах, що затримує їх повне входження й занурення в процес вивчення мови.

Але в процесі підготовки студентів-іноземців для викладання російської мови в туркменських школах опора на рідну мову, з урахуванням особливостей її системи, відіграє важливу роль, сприяє більш глибокому розумінню й осмисленню мовних явищ і загалом лінгвокультурній адаптації.

Починаючи вивчення фонетики, викладачеві варто звернути увагу на можливість або наявність фонетичної інтерференції в російській мові здобувачів освіти – туркменів. Це означає, що часто відбувається перенесення фонетичних особливостей рідної мови на мову, яка вивчається. Зокрема, наголос, який виконує особливу роль в оформленні слова, у російській мові є вільним, не має певного місця, у туркменській мові – наголос постійний, фіксований, зазвичай падає на останній склад слова. Ураховуючи таку відмінність, здобувачі освіти в російськомовній версії слів часто традиційно наголошують останній склад. Крім того, туркменським студентам важко дається тактовий і фразовий наголос. Дещо більшої уваги потребує й емоційний наголос, тобто тренування емоційного виділення тих чи тих слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків: *Ви чу-до-о-ова людина!* У російській і туркменській мовах проклітики й енклітики (частина службових слів, часток) не мають наголосу. Така тотожність у характеристиці словесного наголосу дозволяє студентам правильно об'єднувати склади у фонетичні слова. Для закріплення матеріалу можна дати завдання: *у тексті знайти проклітики та енклітики, прочитати, правильно розставивши наголоси.*

Я помню чудное мгновенье:

Передо мной явилась ты,

Как мимолетное виденье,

Как гений чистой красоты (А. Пушкин).

На наш погляд, проблематичною та в окремих випадках важкою для іноземних студентів є робота над інтонацією та її складниками, які дозволяють організувати мову фонетично та є засобом вираження різних синтаксичних значень і категорій, експресивного та емоційного забарвлення. Для більш детального розуміння значення наголосу та інтонації в реченнях можна запропонувати таке завдання: *прослухати, простежити за інтонацією, самостійно прочитати рядки вірша О. Блока. Вивчити напам'ять.*

*Ночь, улица, фонарь, аптека,
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи ещё хоть четверть века –
Все будет так. Исхода нет.
Умрешь – начнешь опять сначала
И повторится всё, как встарь:
Ночь, ледяная рябь канала,
Аптека, улица, фонарь (А. Блок).*

Для окремих студентів-туркменів мелодика, тембр, темп мовлення, сила звучання окремих слів є непереборною проблемою, хоча в російській і туркменській мовах основним компонентом інтонації є мелодика мовлення. На особливу увагу заслуговує інтонування різних за метою висловлювання речень (розповідних, питальних, окличних) та за інтонацією (неокличних, окличних) із використанням логічного наголосу. Викладачеві доцільно добирати такі речення, кожне слово яких можна виділити голосом, зокрема і в питальному реченні, і в реченні, що є відповіддю на поставлене запитання.

У процесі вивчення розділу орфоєпії і графіки наголосимо, що російський алфавіт використовує кирилицю і включає 33 літери. У той час туркменська мова нараховує 30 літер, а з 1996 року новий туркменський алфавіт переведений на латинську графіку. Через заміну в новому алфавіті літери «э» на літеру «е» студенти часто роблять помилки в російськомовних словах з літерою «э». Крім того, літери «я», «ю» в новому алфавіті Туркменістану замінені літерами «ya», «yu», що теж позначається на неправильному написанні слів у процесі російськомовної підготовки студентів-іноземців. Відсутність літер «ц», «щ», «ъ», «ь» є фонетичними особливостями туркменської мови, а тому викладач звертає особливу увагу на правильне використання написання цих літер, оскільки недотримання орфографічних норм неминуче призводить до спотворення лексичних і граматичних значень слова.

Морфологічний принцип орфографії, який домінує в російській і туркменській мовах, вимагає однаковості в передачі морфем на письмі, їх фонемного складу й стосується написання ненаголошених голосних, суфіксів, префіксів, закінчень іменників, прикметників, дієслів. Певну складність у вимові студентів-туркменів викликає м'якість приголосних перед «ь» та голосним «е» [уэ]. Здебільшого студенти такі приголосні вимовляють твердо. Для закріплення орфоєпічних норм доречним буде

таке завдання: *Спробуйте правильно вимовити приголосні перед літерою «е» [уэ]. Чи можлива варіантність вимови? У процесі виконання вправи користуйтеся орфоепічними словниками російської мови:*

1) *артерия, бактерия, бандероль, бассейн, депрессия, зеро, компетенция, компьютер, крем, лазер, сессия;*

2) *гейзер, декада, менеджер, миксер, Одесса, прогресс, свитер, стратегия, депрессия, крем, сессия, тест, сервис.*

Вивчення розділу «Лексикологія» не викликає особливих труднощів, оскільки в російській і туркменській мовах основною лексичною одиницею є слово з його номінативною функцією. І в туркменській, і в російській мові наявні однозначні та багатозначні слова, групи слів за значенням – омоніми, синоніми, антоніми та пароніми. У семантичній структурі багатозначного слова виділяється пряме й переносне значення (метафора, метонімія, синекдоха).

Прийнята в російській фразеології класифікація фразеологізмів загалом підходить і до туркменської мови. Але багато фразеологізмів російської мови не мають еквівалентів в туркменській, як і туркменські – у російській (Хыдыров, Ильясова 2019). У такому випадку варто передати значення фразеологізмів лексичними синонімами, вільними словосполученнями або ж описовим способом. Для закріплення вивчення фразеології вартісним буде таке завдання: *із запропонованих фраз (А. Чехов) виписати фразеологізми та підібрати до них синоніми. Що б змінилось при заміні фразеологічних одиниць синонімами?*

1. *Темы есть, а остального прочего кот наплакал.*

2. *Вообще я выбился из колеи и чувствую себя не в своей тарелке.*

3. *Актеры уверяют, что я хорошо напишу пьесу, так как умею играть на нервах.*

4. *Это хорошая цель, при которой все остальные не стоят яйца выеденного.*

У процесі вивчення морфологічних і граматичних категорій російської мови іноземними студентами варто звернути особливу увагу на наявність у російській мові категорій роду для іменників і прикметників і виду для дієслів, які відсутні в туркменській мові. Викладач повинен досить ґрунтовно подати відповідний матеріал, акцентувавши увагу на граматичних засобах: закінченнях, суфіксах, префіксах, прийменниках, допоміжних словах тощо. Урахування окремих відповідностей і розбіжностей між граматичними категоріями туркменської та російської мов дозволяє викладачеві використовувати порівняльний і зіставний методи, які допоможуть студентам зрозуміти певні особливості російської мови. Зокрема прикметник у російській мові змінюється за родами, числами та відмінками (залежно від характеру основи має варіанти родових і відмінкових закінчень). У туркменській мові прикметники, рівно як і прислівники, є незмінними словами.

Морфологічні категорії в російській і туркменській мові практично збігаються. Але для іменників спільними категоріями є категорії числа та відмінка. Граматична категорія роду, поділ іменників на істоти і неістоти притаманні тільки російській мові й не мають відповідників у туркменській. Це певним чином викликає труднощі для здобувачів освіти, які вивчають російську мову. Характерною особливістю туркменської мови є наявність категорії приналежності, яка репрезентує одночасно і предмет володіння (виражений основою іменника), і особу володаря (вираженого за допомогою афіксів 1, 2, 3 особи однини і множини, які морфологічно входять до складу іменника). У російськомовному варіанті така форма може передаватися поєднанням присвійних займенників мій, твій, наш, ваш тощо всіх трьох родів з іменниками.

Питоною рисою прикметника в російській мові є його узгодженість з іменником в роді, числі, відмінку, у той час як у туркменській мові синтаксичний зв'язок прикметника з іменником здійснюється за допомогою прилягання. Присвійні прикметники передаються категорією приналежності. Певну трудність викликають м'яка і тверда групи прикметників і, відповідно, їх відмінювання. На позначення Н. Купратої, «саме відмінкові закінчення складають основні труднощі для студентів-іноземців» (Купрата, 2014, с. 111).

Числівник як частина мови в туркменській і російській мовах у семантичному, морфологічному і синтаксичному відношенні має свої особливості. Варто звернути увагу на певні морфологічні ознаки числівника в російській мові, як-от: відмінювання за відмінками і наявність в окремих числівниках категорії роду (один, две, обе). Числівник у туркменській мові змінюється за відмінками й особами.

Вивчення займенників у туркменських студентів особливих труднощів не викликає, оскільки майже всі розряди займенників у двох мовах збігаються, за винятком присвійних займенників (мой, твой, ваш, наш).

У процесі вивчення дієслова як частини мови важливо врахувати морфологічні особливості дієслів у російській мові, які мають категорії часу, виду, стану, способу дієслів, особи, роду (у минулому часі). Власне такі категорії, окрім роду й виду, характерні для дієслів туркменської мови. Особливістю неозначеної форми дієслова в туркменській мові є її зміна за відмінками й особами (у формі приналежності), за аналогією іменників.

Вивчаючи такі дієслівні форми, як дієприкметник і дієприслівник, констатуємо, що є певні відмінності. Так, дієприкметники в російській мові утворюються за допомогою суфіксів і не мають форми майбутнього часу; у туркменській – за допомогою афіксів і мають форму майбутнього часу. Але дієприкметники в російській мові, на відміну від туркменської, можуть бути зворотними. Граматичні ознаки дієприслівників

у російській і туркменській мові практично збігаються, а тому особливої складності у вивченні цієї форми дієслова у студентів не викликають.

Прислівник як незмінна частина мови має основну розбіжність, а саме: в російській мові прислівник означає ознаку дії, стану, якості тощо й пояснює різні частини мови; прислівник у туркменській мові характеризує лише ознаки дії, а тому пояснює, зазвичай, дієслово.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На сьогодні туркменські студенти розуміють, що володіння російською мовою має не лише інформаційно-культурні переваги, а й надає можливість кращого працевлаштування. Результативність викладання російської мови залежить від мотивації на досягнення високого рівня володіння мовою і, відповідно, продуктивно організованої власної навчальної та самостійної діяльності. Обов'язковою умовою ефективного навчання іноземних студентів є врахування своєрідності системи російської мови порівняно з їхньою рідною мовою, аналіз особливостей сприйняття і засвоєння цих специфічних рис цим іноземним контингентом. Вартісним для подальшого дослідження буде порівняльний аналіз культурних особливостей російської і туркменської мов на основі розумових і поведінкових стереотипів, а також розгляд специфіки навчально-пізнавальної діяльності та мовної особистості туркменських студентів.

Література

- Кононенко, І. В. (2012). Українська та польська мови: контрастивне дослідження. Варшава : Вид-во Варшавського у-ту. 804 с.
- Купрата, Н. Я. (2014). Порівняльна характеристика фонетичних та лінгвістичних особливостей української та туркменської мов. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 49 : зб. наук. пр. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 110 – 114.
- Хыдыров, С. А, Ильясова, Г. К. (2019). Сопоставительная типология туркменского и русского языков. Ашхабад. 101 с.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2021 р.

Прийнято до друку 18.10.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (43)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – М. О. Волошинова
Коректор – І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 23.11.2021 р. Підп. до друку 26.11.2021 р.
Формат 60x84 1/8.
Наклад 100 прим.

*Виготовлювач Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
Луганська обл., м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1,
тел./факс (06461)2-40-61.
E-mail: mail@luguniv.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.
Видавець ТОВ «Талком».
м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@email.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.*